

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KUDÜS VE MEDİNE'DE İKİ EĞİTİM KURUMU: MEDRESE-İ KÜLLİYE VE SELAHADDİN EYYUBÎ KÜLLİYE-İ İSLAMİYESİ

ZEKİ SALİH ZENGİN*

Giriş

II. Meşrutiyet, Osmanlı siyasî ve askerî tarihi açısından olduğu gibi eğitim tarihi açısından da önemli bir dönemdir. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile neticelenen siyasî değişimi ardı kesilmeyen savaşlar izlemiş, bunların en önemlisi ve yıkıcı tesirleri olan ilk dünya harbinin sonu, aynı zamanda Devletin de sonu olmuştur. Oldukça kısa olmasına rağmen özellikle askerî ve siyasî açılardan son derece çalkantılı olan bu dönem, düşünce ve eğitim alanlarında da nitelikli ve iz bırakan akım ve şahsiyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle eğitim alanında ana mekteplerinin açılması, Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı (Geçici İlköğretim Kanunu)'nın hazırlanması gibi yeni eğitim kurumları ile olduğu kadar, geleneksel eğitim kurumları olan medreselerin islahı konusunda da ciddi çalışmalar yapılmıştır¹.

II. Meşrutiyet, siyasî ve askerî açılardan da oldukça hareketli bir dönemdir. 1912 yılında patlayan Balkan Harbi sonunda bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti sona ermiş, böylece XIX. asrın başlarından itibaren Balkanlardaki gayrimüslim azınlıkların ayrılık hareketleri nihaî sonucunu söz konusu arazinin tamamen kaybedilmesi ile oldukça dramatik biçimde vermiştir. Balkan coğrafyasında yaşayan Arnavutların ayrılık hareketine kapılmaları aynı sonucun diğer bazı müslüman tebaa üzerinde de görülebileceği konusunda idarecilerin dikkatini çekmiş ve politikalarını tekrar gözden geçirmeleri gerektiğini hatırlatmış olmalıdır.

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, zekisalih55@gmail.com

¹ Bu konuda geniş bilgi için, bk. Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

Balkanlarda olduğu gibi Ortadoğu ve Arabistan coğrafyasında da XIX. asrın başlarından itibaren siyasî ve askerî hareketlenmelerin olduğu bilinmektedir. İlerleyen zaman içerisinde Batı ile temasın da tesiriyle Arap coğrafyasının siyasî geleceğinin nasıl şekillenmesi gerektiği konusunda fikirler ileri sürülmüştür. Bu hususta I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllara kadarki beklenti, İslam birliği içerisinde kalmak ve Osmanlı Devleti'ne siyasi açıdan bağlılığın korunması esas olmak üzere kültürel bazı hakların tanınması ve birtakım idarî düzenlemelerin yapılması ile sınırlıdır. Ancak bu tarihten sonra hedef tamamen farklı bir mecra-ya girerek siyasî bağımsızlık olarak belirlenmiştir². Her iki politikanın gelişiminde de din unsurunun belirleyici olduğunu hatırlatmak isteriz.

İster Balkanlar ister Ortadoğu ve Arabistan olsun bütün bu bölgelerde ortaya çıkan siyasî ve askerî hareketlerin *din* ve özellikle *eğitim* ile ilişkili olduğu görülmektedir. İslam kimliği taşıyan Osmanlı Devleti içerisindeki gayrimüslim tebaayı hedef alan ayrılıkçı siyasî hareketlerin, özellikle Hıristiyan misyonerliği ve başta okullar olmak üzere hastane ve yetimhane gibi bu hareketin gerçekleştirildiği kurumlardaki faaliyetlerle paralel gittiği, araç olarak kullanıldığı bilinmektedir³. Ancak aynı din unsurunun, bu defa da *İslam*'ın, Osmanlı müslüman tebaası için hem *ayrılık* hem de *birliğin devamı* konusunda farklı biçimlerde ele alınarak bir siyaset aracı olarak kullanıldığı da gözden kaçmamaktadır. Söz konusu bu duruma tarihi süreçte benzer başka örneklerin verilebileceğini biliyoruz. Burada bu hususa temas etmekteki amacımız sadece, dinin eğitimle birlikte son dönem Osmanlı tarihi konusundaki belirleyici unsurlarından birisi olduğuna dikkat çekmekten ibarettir.

Batılıların Balkanlardaki ayrılık hareketleri ile birlikte eş zamanlı olarak özellikle Suriye ve Lübnan merkezli olmak üzere Ortadoğu bölgesindeki siyasî hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla din ve eğitim alanlarına yatırım yaptıkları görülmektedir. Bu bölgede misyonerlik amacıyla açılan okulların ve diğer kurumların sayısı Tanzimat yıllarından itibaren giderek artmış⁴, II. Abdülhamit

² Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998; Abigail Jacobson, "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem During World War I Through The Eyes of a Local Muslim", *International Journal of Middle East Studies*, 40(2008), s. 70.

³ William I. Shorrock, "The Origin of The French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914", *International Journal of Middle East Studies*, I/2, (1970), s. 133-153; John P. Spagnolo, "The Definition of a Style of Imperialism: The Internal Politics of the French Educational Investment in Ottoman Beirut", *French Historical Studies*, VIII/4, (1974), s. 563-584.

⁴ Osmanlı Devleti içerisindeki misyonerlik faaliyetleri ile ilgili olarak, bk., Hans-Lukas Kie-

döneminde ise devlet eliyle resmî ya da müslüman girişimcilerin çabalarıyla, özel eğitim kurumlarının sayısında belirgin bir artış sağlanmıştır. Buradaki temel amaç, müslüman tebaanın hem eğitim imkânlarına kavuşmasının sağlanması hem de yabancı ve azınlık mekteplerine gitmek zorunda kalmalarının önlenmesi olmuştur. Osmanlı tebaasının bu bölgelerde açılan yabancı ve azınlık mekteplerine yönelmesinin önüne geçilmesi hususunda çabaların olduğu, mekteplerin faaliyetlerinin izlendiği ve kontrol altına alınmaya çalışıldığı bilinmektedir. Ancak böyle bir yaklaşımla köklü bir neticenin alınamayacağı anlaşıldığından çözüm, resmî ve özel eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması ve eğitim kalitesinin artırılmasının yanı sıra bu bölgede yaygın olarak kullanılan Arap dili ile eğitim veren kurumların açılmasında görülmüştür. Bu amaçla özellikle II. Abdülhamit döneminde hızlanan eğitim kurumlarının sayısı ve eğitim kalitesinin artırılması çalışmaları II. Meşrutiyet yıllarında da devam etmiştir.

Bu makalede ele alınan Medine'de açılması planlanan *Medrese-i Külliye* ile Kudüs'te açılan *Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi*, yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmaların devamı ve parçası niteliğinde iki kurumdur. Ne var ki her iki kurum da uzun ömürlü olamamış, bu bölgenin Osmanlı hâkimiyetinden çıkması ile ortadan kalkmışlardır.

Çalışmada çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında her iki kurumun faaliyetlerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Ancak bu konuya geçmeden evvel Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Suriye ve Filistin bölgesinde açılan mektepler hakkında genel bilginin verilmesi, asıl konumuz olan *Medrese-i Külliye* ve *Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslâmiyesi*'nin planlanma ve kuruluş amaçlarının anlaşılabilmesi açısından yararlı olacaktır. Zira bu kurumların açılması ile genel olarak tanıtacağımız diğer kurumlar arasında amaç birliği bulunmaktadır. Dolayısıyla Medine ve Kudüs'te açılan bu kurumlar, daha önce açılanların bir devamı olarak, Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki genel eğitim politikasının parçalarıdır. Parçaların bütünden ayrı ele alınması sadece eksikliği değil, aynı zamanda yanlışlığı da beraberinde getirecektir. Bunun da ötesinde, makalede ele alınan ilki Medine diğeri ise Kudüs'te açılan iki kurumun açıldıkları yerler ve za-

ser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1991; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005; Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, New York 1910; Zeki Salih Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", *Bellekten*, LXXI/261 (2007), s. 613-652

man itibarıyla stratejik önemi haiz oldukları açıkça görülmektedir. Bu kurumlar sadece eğitim kurumları değil siyasî ve dinî mesajlar da içeren, stratejik hedefler taşıyan iki müessesedir. Konuyu asıl önemli hale getiren husus da burasıdır. İleride açıklamaya çalışılacağı üzere söz konusu bu iki kurum II. Abdülhamit döneminde izlenen İslamcı politikanın İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidara geldiği II. Meşrutiyet döneminin 1913 yılı sonrasında hız kazanan Arapçılık akımının, bölünmeyle sonuçlanabilecek bir yola girmesine karşı bir önlem ya da onu kontrol altında tutmanın bir yolu yahut bu yolda olanların birtakım beklentilerine de cevap verilerek, Arap tebaanın yaşadığı arazinin elde tutulmasının bir çaresi olarak tekrar izlenmeye başladığının birer örneği olarak görünmektedir.

Çalışmalar esnasında Kudüs'te kurulan Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi hakkında çok az sayıda çalışmanın yapıldığı, en kapsamlı olanının da 1991 yılında Martin Strohmeier tarafından Almanca olarak hazırlandığı tespit edilmiştir⁵. Konunun yerli araştırmacıların pek ilgisini çekmediği, son yıllara kadar müstakil olarak ele alınmamasından anlaşılmaktadır. Tespitlerimize göre konuyla ilgili ilk müstakil yerli çalışma XVI. Türk Tarih Kongresinde Kenan Ziya Taş tarafından sunulan tebliğdir⁶. Medine'de açılan Külliye-i İslamiye hakkında yapılmış müstakil bir çalışmaya ise rastlanmamıştır⁷.

Söz konusu kurumların tanıtımına geçmeden evvel XIX. asırda bu bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti, Batılıların bu bölge ile ilgili projeleri kapsamında misyonerlik faaliyetleri ve eğitim yatırımları, siyasî gelişmeler ve nihayet Osmanlı Devleti'nin bu girişimler karşısındaki tepkisi hakkında genel bilgiler verilecektir.

Çalışmada tasvirî/betimsel yöntem izlenmiştir. Bununla birlikte sadece kurum ve olayların tanıtılması ile yetinilmemiş, sebep-sonuç ilişkisi kapsamında

⁵ Martin Strohmeier, *Al-Kulliyat As-Salahiya In Jerusalem Arabismus, Osmanismus und Panislamismus im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart 1991.

⁶ Kenan Ziya Taş, "Kudüs'te Bir Osmanlı Okulu, Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi", *XVI. Türk Tarih Kongresi: 20-24 Eylül 2010 Kongreye Sunulan Bildiriler*, III (2015), s. 117-132. Taş'ın aynı konuyla ilgili diğer çalışmaları için, bk. "Ortadoğu'da Bir Osmanlı Projesi: Kudüs Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi", *Tedikata*, 41, (2012), s. 23-29; *Osmanlı'nın Son Cihan Projesi Kudüs Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi*, Post Yayınları, İstanbul 2016.

⁷ 1993 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığımız "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahî Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)" adlı Yüksek Lisans tezinin içerisinde Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi ile birlikte Medrese-i Külliye için, o dönemde ulaşılabildiğimiz bilgilerle sınırlı olarak, yer ayırmış idik. Sınırlı da olsa Medrese-i Külliye hakkında bilgi için, bkz. Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXX/1-2 (1982), s. 88; Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 349.

birbirleriyle bağlantılı olarak değerlendirilerek birtakım sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda özellikle ilk el kaynaklara ulaşmayı amaçlayan arşiv ve literatür taraması yapılmıştır. Osmanlı arşivinden elde edilen belgelerin yanında salname ve nizamnameler başvurulan temel bilgi kaynakları olmuştur. Bunların yanında dönemin eğitim anlayış ve uygulamalarını konu alan dîni, sosyal ve siyasî olayların açıklanmasına katkı sağlayan yerli ve yabancı birçok kaynaktan da yararlanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Ortadoğu'da Siyaset, Din ve Eğitim

Osmanlı Devleti idaresindeki Ortadoğu ve Arap nüfusun yoğun olduğu yerlerde özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan olayları, bu üç kavramı aynı anda göz önüne almadan açıklamak mümkün değildir. Bu bölgede siyaseti belirleyen başlıca unsurlar arasında dinin olması yeni değildir. Asrın başlarında Arabistan'da Necid bölgesinde ortaya çıkan Vehhabî hareketi dîni-siyasî bir hareket, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ise sadece siyasî amaçları olan bir kalkışmadır. Siyasetin din ve eğitimle iç içe geçerek şekillenmesi, Kırım Harbi öncesinde *kutsal yerler* konusunda Batılı devletler ve Rusya arasındaki rekabetin, uluslararası probleme dönüşerek Osmanlı Devleti üzerinde baskı unsuru olarak kullanılmasından itibaren yeniden hızlanmıştır⁸. Osmanlı'nın karşısındaki devletler, belirledikleri siyasî ve ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek için dîni gerekçeleri bahane ederek bölgede nüfuz sağlama gayreti içine girmişler, hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla, kısa ve uzun vadede altyapı ve tesir sahası oluşturması için de misyonerler aracılığı ile eğitim ve hayır kurumlarının açılmasını desteklemiştirlerdir.

Eğitim imkânlarının taşrada hızla yayıldığı II. Abdülhamit yıllarında yabancı ve azınlıklara ait mektep ve diğer kurumların misyonerlik faaliyetlerinde bulunmaları nedeniyle denetim altına alınmaya çalışıldığı bilinmektedir⁹. Bu kapsamda Arap tebaanın yoğun olarak yaşadığı Suriye ve Filistin bölgelerinde hem halka eğitim imkânlarının taşınması hem de yabancı ve azınlık mekteplerine alternatif olması amacıyla birçok yeni mektep açılmıştır¹⁰. Nitekim Beyrut'ta

⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 222-227.

⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 36-37, 63; Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", s. 628

¹⁰ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde eğitimin taşrada yaygınlaşması hususunda bilgi için, bk. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul

1883 yılında Medrese-i Sultaniye¹¹ ya da Medrese-i Osmaniye adı ile resmî olarak açılan böyle bir kurumun amacı, “...*etfâl-i tebaa-i şâhâneyi mekâtib-i ecânibe mü-racaat mecburiyetinden berî edeceği cihetle maddî ve maneî lüzum ve muhsenâtı muhtac-ı bahs ve tafsil olmadığundan...*”¹² bahisle ifade edilmektedir. Beyrut’ta aynı amaçla özel bir mektep de açılmıştır. 1895 yılında Medrese-i Osmanî adıyla ilk ve orta dereceleri kapsayan bir mektep açmak isteyen Abdülkadir ve Ahmet Abbas el-Ezherî Efendiler, bu girişimlerinin gerekçesini şöyle ifade ederler: “*Tevâif-i malûmenin bunca hususî mekteplerine verdikleri ehemmiyet yüzünden ahâli-i Müslime etfâli üzerine icrâ-yı nüfuz ve celb-i reğbâtı vâzuhan görülmekle menâfi-i zâtıyye gözetilmeksizin taraflarımızdan hususî bir mektep tesisine karar verilmiş.....*”¹³. Maarif Vekâleti tarafından desteklenen bu kurum, tahsisatının kesilmesi üzerine 1916 yılında kapanmıştır. 1914 yılında Beyrut Valisi tarafından merkeze iletilen, bu mektebe tahsisat ayrılarak maddî açıdan desteklenmesi talebine olumlu cevabın verilmediği; hatta ciddiye dahi alınmadığı¹⁴, mektebin de bu yüzden kapandığı anlaşılmaktadır¹⁵. Destek verilmemesinin nedeni ise 1916 yılında Dâhiliye Nezaretî’nden 4. Ordu Kumandanlığına gönderilen, söz konusu eğitim kurumunun müdürü Şeyh Ahmet Abbas el-Ezherî’nin “*Arâplık cereyanının en şiddetli taraftarlarından...*”¹⁶ olduğu kanaatinin hâsıl olmasıdır. Bu zâtın, yukarıda sözünü ettiğimiz Beyrut’ta açılan Medrese-i Sultani’nin kurucuları arasında yer aldığını hatırlatmalıyız. II. Abdülhamit döneminde Padişah’ın iltifatlarına mazhar olan ve Beyrut’ta kurulan bu medresenin bir süre idareciliğini de yapan Hüseyin el-Cisri ile birlikte çalışan

2010; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, s. 248-249; Işıl Işık Bostancı, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, (doktora tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 76-80. II. Abdülhamid’in Arap politikası hakkında bilgi için, bk. Engin D. Akarlı, “Abdulhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation*, ed. David Kushner, Yad İzhak Ben-Zvi, E.J. Brill, Jarusalem-Leiden 1986, s. 74-89.

¹¹ Osmanlı’da Tanzimat sonrasında açılan yeni eğitim kurumları “mektep” olarak anılmaktadır. Beyrut’ta açılan bu kurum da esas itibarıyla bir mekteptir. Medrese adı ile zikredilmesi ise Arapçadaki karşılığı ya da halkın bu adlı kuruma göstereceği ilgi nedeniyle olabilir.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadâret Resmî Mârûzât (Y.A. RES.), 22/45.

¹³ BOA, Maarif Vekâleti Mektûbî Kalemî (MF. MKT), 301/45. Aynı konu ile ilgili olarak ayrıca, bkz. BOA, MF. MKT., 294/44.

¹⁴ BOA, MF. MKT., 1202/10.

¹⁵ Bu medreseden mezun olan Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa’nın amcazadesi Şerif Şeref Paşa’nın oğlu Ahmet Reşad Adnan’ın, kaybettiği şahadetnamesinin suretini almak üzere 1917 yılında yaptığı müracaata Beyrut Maarif Müdürlüğünden verilen cevapta, medresenin 2-3 seneden beri kapalı olduğu, müdürü Şeyh Ahmet Abbas el-Ezherî’nin de Medresetü’l-İslamiye Müfettişliğine tayin edildiği ve istenilen belgenin verilemeyeceği belirtilmektedir. Bk. BOA, MF. MKT., 1231/57.

¹⁶ BOA. Dâhiliye Vekâleti Şifre Kalemî (DH. ŞFR.), 59/194; DH. ŞFR., 70/23.

Şeyh Ahmet Abbas el-Ezherî'nin böyle bir şüpheye maruz kalmasının nedeninin siyasî görüş farklılığından ibaret olduğu kanaatindeyiz¹⁷.

Yine 1903 yılında Şam'da açılan Tıp Mektebi, modern tıp eğitiminin Arap dili ile yapılmasına imkân sağlamak üzere kurulmuştur¹⁸. II. Abdülhamit döneminin sonlarına doğru Suriye ve Beyrut vilayetleri ile Kudüs Sancağında müslümanlara ait 21 rüştiye ve idadi mektebine karşılık, aynı öğretim seviyesinde 50 azınlık ve yabancı mektebi bulunmaktadır¹⁹. Maarif Salnamelerinden tespitlerimize göre 1904 yılında Beyrut vilayetinde 19 resmî idadi ve rüştiye, 17 medrese, 41 hususi müslüman mektebi yanında 59 gayrimüslim ve 123 yabancı mektebi, Kudüs sancağında ise 29 resmî mektep ve 10 medreseye karşılık 83 gayrimüslim ve 72 yabancı mektebi faaliyet göstermektedir²⁰. Kaynaklardaki bilgiler farklı da olsa yabancı ve gayrimüslim mektep sayılarının daima fazla olduğu gözden kaçmamaktadır. Durum II. Meşrutiyet yıllarında da fazla değişmemiştir²¹.

Bu bölgede eğitim yatırımlarının yapılmasının önemli diğer bir nedeni de söz konusu coğrafyada siyasî amaçlarını gerçekleştirmeye ve nüfuz alanı oluşturmaya çalışan Batılı devletlerin Osmanlı Devleti aleyhine yürüttüğü olumsuz faaliyetlerin önüne geçme, özellikle Mısır'ın işgalinden sonra Araplar arasında gelişen İslamcılık akımını engellemek amacıyla yapılan, *Osmanlı Devleti'nin İslam'a hizmet etmediği* yönündeki propagandayı boşa çıkarma çabasıdır²². Diğer bir ifade ile Batılı devletlerin Ortadoğu'daki siyasî hedeflerine ulaşmak için kullandığı

¹⁷ Batı'nın kalkınmasının nedeninin eğitim olduğu, İslam dünyasındaki ilerlemenin ancak eğitim vastasıyla olabileceği fikrini savunan Hüseyin el-Cisrî, bu düşünceden hareketle 1879'da Trablus'ta el-Medresetü'l-Vataniye'yi açtı. Babası, Osmanlı Devleti'ne isyan eden Mısır Valisi'ne karşı hareket edenler arasındadır. Şeyh Ahmet Abbas el-Ezherî ile Beyrut'taki medresenin müdürlüğü esnasında beraber çalışan Cisrî'nin düşünce dünyasının İslamcılık merkezinde ortak olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İlyas Çelebi, "Hüseyin el-Cisrî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, s. 537-38.

¹⁸ Kurum hakkında geniş bilgi için, bk. İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, s. 27, 30-31.

¹⁹ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılığ* V, haz. Tevfik Güran, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997, s. 108, 109, 135, 136, 139, 140; Ramazan Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerif'te Yapılan İslahat Çalışmaları (1896-1905)", *History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, (2011), s. 49-50. Yabancıların bu bölgedeki eğitim kurumları hakkında geniş bilgi için, bk. Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

²⁰ *Salname-i Maarif-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1321h.*, Asır Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye 1321, s. 416-433, 729-736.

²¹ Bk. Şamil Mutlu, "II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", *TTK Belgeler*, XX-VII/21 (1997), s. 127-227.

²² Eraslan, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği*, s. 248.

din ve eğitim araçları, II. Abdülhamit döneminden itibaren Osmanlı Devleti tarafından, bu defa millî birliğin sürdürülmesi amacıyla bir karşı çıkış ve engelleme ya da aynı yolla karşılık verme yahut hamleyi boşa çıkarma amacıyla kullanılmıştır. Bu durumu haklı, anlaşılabilir, doğal bir tepki olarak görmek mümkündür.

İlk bakışta II. Meşrutiyet döneminin başlarında Arapların yoğun olarak yaşadığı Ortadoğu'da siyasî talepler içeren hareketlenmenin temel nedeninin iktidardaki İttihat ve Terakki'nin Türkçü-milliyetçi politikaları olduğu akla gelmekte ise de döneme bütün olarak bakıldığında tam olarak öyle olmadığı, Arap ülkelerinde beklenen reformların yapılamamasının yanında, bu bölgeye hâkim olmak isteyen Batılıların Arap milliyetçiliği merkezli tahriklerinin başrolü oynadığı görülmektedir. Bu dönemde Araplar arasında gelişen milliyetçilik ile İslamcılık akımlarının birbirlerinden ayrılması gerektiği kanaatindeyiz. Araplar arasında var olan İslamcı anlayış, Batı emperyalizmine karşı gelişen; ancak Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi ayrılığı hedeflemeyen bir hareket iken Arap milliyetçiliği, daha çok misyoner okullarında eğitim görmüş ve Batı yanlısı görüşe sahip olan kimselerin içinde bulunduğu bir hareket niteliğindedir²³. Araplar arasındaki milliyetçilik düşüncesi ve hareketi üzerine çalışmalar yapan Zeine, bir yandan Batılı misyoner okullarının Arap nüfusun yoğun olduğu Ortadoğu'da Türk karşıtlığını teşvik etmediğini belirtirken diğer taraftan gayrimüslim azınlığın Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesini istediğini belirtmektedir²⁴. Misyoner okulları konusunda yapılan diğer çalışmalar, gayrimüslim ailelerin özellikle yabancı ve azınlık okullarını tercih ettiğini ortaya koyduğu gibi siyasi nitelikli faaliyetlerini de ortaya koymaktadır²⁵. Dolayısıyla diğer bölgelerde olduğu gibi Ortadoğu'da da misyoner okulları ile siyasi ayrılık hareketleri arasında bir ilişki olduğu görülmektedir.

Dönemin başlarında Şam, Kudüs ve Medine'de eğitim kurumlarının açılması İttihat ve Terakki'nin, eğitime yapılan yatırımın artmasına paralel olarak ilerlemeye ve beraberliğe olan inancın da artacağına inandığını göstermektedir. Dönemin ilk yıllarında Arapların resmî dil olarak Arapçayı da istemeleri,

²³ Bk. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 1-17; Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 593, 640-643; Akif Kireççi, *Başlangıçından Günümüze Arap Milliyetçiliği*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

²⁴ Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, Caravan Books, New York 1973, s. 39-45.

²⁵ Erdal Açıkseç, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 105; Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK Basımevi, Ankara 2008.

Jön Türk merkezîyetçiliği açısından önemli bir sorun teşkil etti²⁶. Bu yıllarda Arap milliyetçiliği hareketinin belli oranda taraftar bulduğu, Arapçanın basın da dâhil kullanılmasında engel olmamasına rağmen, resmî dil olarak kabulü konusunda spekülasyonların yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1910 yılı başında Suriye Valiliğinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, İstanbul'da Arapça olarak basılan ve Suriye'de dağıtılan bir gazetede Arapçanın da resmî dil olarak kabulüne karar verildiğine dair bir makalenin olduğundan bahisle, doğru olup olmadığı sorusuna verilen cevapta, Anayasa'da belirtildiği üzere²⁷ resmî dilin sadece Türkçe olduğu ifade edilmektedir²⁸.

Ancak merkezdeki birtakım iç siyasî gelişmelerin ardından İttihatçıların 1913 yılında tekrar iktidara gelmesinden sonra Said Halim Paşa'nın sadrazam olmasının ardından değişen politikalarla birlikte söz konusu taleplere daha sıcak bir yaklaşım gösterilmiştir. 1913 yılında Arapça mahkeme ve okullarda resmî olarak kullanılmaya başlanmış, I. Dünya Harbi'nin başladığı yıllarda Osmanlı yönetimi devletin devamının sağlanmasında İslam birliği unsurunu ön plana almıştır²⁹. İttihatçılar ve bu bölgede askerî ve idarî geniş yetkilere sahip olan Cemal Paşa, Osmanlılık fikrinin Arapçılığa karşı olmadığını, Türk ve Arabın birlikte olması gerektiğini, ayrılıkçılığa karşı olduğunu, Şam'da yaptığı

²⁶ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 86, 89.

²⁷ 1876 tarihli Kanun-ı Esasî'nin 18. maddesinde yer alan Devletin resmi dilinin Türkçe olduğu hükmü 1909 sonrasında da yürürlüğünü korumuştur.

²⁸ Suriye Valisi İsmail Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne şifre ile gönderilen 11 Şubat 1325 (24 Şubat 1910) tarihli yazıda şu ifadeler yer almaktadır: “*Dersaadet'te neşrolunan ve bu hafta postasıyla birçok nüshası nâm-ı âcizîye gelen el-Arab Gazetesinde Arapçanın dahi lisan-ı resmî gibi devletçe kabulü mukarrer olduğuna dair bir fikra gördüm. Buralarda evlad-ı Arabın menâsıb-ı devleti elde edebilmeleri resmîyet-i Kanun-ı Esasî ile müeyyed olan lisan-ı Osmaniye tahsile vâbeste olduğunu bilecek ona göre lisan-ı Osmaniye tahsil etmekte idiler. Eğer devletçe böyle bir karar ittihazı musammem ise bunun ne dereceye kadar musib olduğunu takdir edemem. Şu kadar ki lisan-ı Arabın dahi resmîyeti kabul olunduğu takdirde ba'dema bu havâlide lisan-ı Osmanî ve Osmanlılık fikri büsbütün metruk olacağına şüphe yoktur. Bu mütalaya mebnî mezkûr gazeteler tevzi ettirilmemiştir. Bu rivayet mukarın-i sıhhat değil ise gazeteleri tevzi etmekle beraber diğer taraftan da mündericâtı diğer gazetelerle tekzip ettirmek üzere tahkikatın ve bu babta ittihaz olunacak mesleğin serian emr ve iş'ar buyrulması...*”. Yazıya Dâhiliye Nezareti'nden verilen 17 Şubat 1325 (2 Mart 1910) tarihli cevapta ise şu ifadeler yer verilmektedir: “*Arabî lisanı lisan-ı dîni olmasına binaen bilumum ahâlî-i İslam için lüzum-ı tahsili derkâr bulunduğundan mekâtib ve medârisi teshil-i talim ve tedrisi için evvelce bazı tasavvurat var ise de lisan-ı mezkûrun lisan-ı resmî ittihazı hakkındaki beyânat katîyen asılsız olup Kanun-ı Esasî'de musarrah olduğu üzere devletin lisan-ı resmîsi Türkçeye münhasırdır. Mahut gazetelerin alınmamasına mahal olmadığından tevzî lazım gelir*”. Bk. BOA. Dâhiliye Nezareti Muhâberât-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.), 69-2/1.

²⁹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 385 vd; Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s. 150-159; M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 66-81.

bir konuşmasında açıkça ifade etmiştir³⁰. Cemal Paşa'nın bölgede görev yaptığı sırada askerî faaliyetleri dışında, Türklerle Arapların birbirleri ile ayrılmaz parçalar olduklarını ifade ederek bölge halkı ile sıcak ilişkiler kurmaya çalışmış, Arap ileri gelenlerine dostluk mesajları göndermiş, bölücü akımların önlenmek için eğitim faaliyetlerine önem vermiş, Halide Edib Hanım'ı bu konuda çalışmak üzere davet etmiştir³¹. Ayrıca bu bölgedeki eski eserlerle ilgili bir çalışma da yaptırmıştır³².

Çalışmada ele alınan iki kurumun açıldığı 1915 ve sonrasında İttihat Terakki politikasına bakıldığında, bu bölge için Türkçü anlayıştan hareket ederek Arap kültürel varlığının yok sayılması ya da inkârı biçiminde bir yaklaşımın söz konusu olmadığı, önemli bir talep olarak öne sürülen Arapçanın okullarda yer alması fikrine olumlu yaklaşımın benimsendiği açık biçimde görülmektedir. Nitekim aşağıda ele alacağımız kurumların yapısı ve işleyiş esasları bu yöndeki bakış açısının somut birer örneği niteliğindedir.

Medine'de Külliye-i İslamiye'nin Kurulması Girişimi

Hicaz bölgesinde yeni eğitim kurumlarının açılması hususunda II. Meşrutiyet dönemi başlarında bir girişim olmuştur. Medine ve Mekke'de “*Ulûm-ı Diniye ve Fünûn-ı Âliye-i Arabiye*” talimi için yüksek dereceli birer medrese, yine Mekke, Taif ve Cidde'de “*ziraat, ticaret, sanayi ve ulûm-ı saire tedris ve talimi*” için mekteplerin kurulması fikri Evkaf Nezareti tarafından Maarife 1910 yılında iletilmiş; ancak bütçedeki yetersizlikler nedeniyle açılması mümkün olmamıştır³³. Ardından tekrar harekete geçen Evkaf Nezareti, Medine'de yüksek dereceyi de içeren bir eğitim kurumunun açılmasına teşebbüs etmiştir. Açılması planlanan Külliye'nin nizamnamesi 17 Nisan 1913 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da, iki gün sonra da Meclis-i Mahsus'ta görüşüldükten sonra, 12 Cemaziyelûla 1331/6 Nisan 1321 (19 Nisan 1913) tarihi ile yayınlanmış, böylece bu bölgede yeni eğitim kurumlarının açılması konusunda somut adım atılmıştır³⁴.

³⁰ Cemal Paşa, *Hatırat*, haz: M. Martı, Arma Yayınları, İstanbul 1996, s. 219-221; Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s. 324-326.

³¹ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa Askerî ve Siyasî Hayatı*, TTK Basımevi, Ankara 2008.

³² *Cemal Paşa'nın önsözü ile basılan bu eser Türkçeye de çevrilmiştir*. Bk. Theodor Wiegand, *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri (Alte Denkmäler Aus Syrien Palästina Und Westarabien)*. Haz. Nevzat Artuç, Am Yayıncılık, Ankara 2012.

³³ BOA. MF. MKT., 1152/12 ve 1156/20.

³⁴ Bu konuda alınan kararı içeren Meclis-i Vükelâ ve Meclis-i Mahsus mazbataları için, Bkz. BOA. Meclis-i Vükelâ (MV), 231/75; İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 164/1331Ca-14. Nizamna-

Kuruluş amacı “*Talebinin hakâyık-ı celile-i İslamiyeyi neşr ve tamime temin-i ehliyeti*” olarak ifade edilen, iptidai (ilk), tâli (orta) ve âli (yüksek) derecelere sahip olan Külliye’de öğretim dili Arapça olacaktır³⁵. Medresenin idaresi, İstanbul ve Medine’deki iki yetkili organ tarafından gerçekleştirilecektir. Buna göre İstanbul’da Evkaf Nâzırı’nın başkanlığında on kişilik bir *Meclis-i İdare-i Merkeziye*, Medine’de ise şehrin mülki ve askerî yetkilileri ile medresenin müdürü ve ileri gelen ulema-dan oluşan *Hey’et-i İdare* oluşturulacaktır. Meclis-i İdare-i Merkeziye’nin görevleri, medresenin dâhilî nizamnamesi ve ders programının düzenlenmesi, mâlî işlerinin tanzim ve kontrolü, medresedeki idareci ve müderrislerin tayinleri ile gerektiğinde azledilebilmeleri gibi hususlarda kararlar almak ve bunu ilgili mercülere bildirmek olarak belirlenmiştir. Hey’et-i İdare’nin görevleri ise Meclis-i İdare-i Merkeziye’nin talimatlarını yerine getirmek, üç ayda bir merkeze rapor göndermek ve kurumun gelişmesi için alınması gerekli tedbirleri merkeze bildirmek olarak belirlenmiştir³⁶.

Nizamnamenin yayınlamasından sonra Külliye’nin müdürlüğüne atanan Abdülaziz Çaviş³⁷, Medine’ye giderek Medine Muhafızı ile birlikte mevcut durum ve daha başka nelerin yapılması gerektiği konusunda bir rapor hazırlamıştır³⁸.

menin metni için, Bk. “Medine’deki Dârü’l-Ulûm Hakkında Nizamname”, *Düstâr V*, İkinci Tertip, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1332, 12 Cemaziyevvel 1331/6 Nisan 1329 (19 Nisan 1913), s. 319-322.

³⁵ “Medine’deki Dârü’l-Ulûm”, *Düstâr V*, s. 319-321, (mad. 2, 3, 13).

³⁶ “Medine’deki Dârü’l-Ulûm”, *Düstâr V*, s. 319-320, (mad. 4-8).

³⁷ 1876 yılında İskenderiye’de doğan Abdülaziz Çaviş, Mısır ve İngiltere’deki tahsilinden sonra Mısır’da Maarif Vekâleti’nde bir süre çalışmıştır. Mısır’da, İngiliz işgaline karşı siyasi mücadeleye girişen Çaviş, kendi ülkesinde ve 1912 yılında geldiği İstanbul’da gazetecilik yapmıştır. I. Dünya Savaşı öncesi ve esnasında Teşkilat-ı Mahsûsa’nın Suriye ve Filistin’de halkı İslam birliği fikri etrafında birleştirerek İngiliz ve Fransızlara karşı harekete geçirme çalışmalarına Arapça beyannameler hazırlayarak katkıda bulunmuştur. Bk. Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, s. 148. I. Dünya Savaşı sonunda siyasi görüşleri nedeniyle İngilizlerin eline düşmekten korktuğu için bir süre İsviçre’ye giden Çaviş, ardından İcra Vekilleri Heyeti’nin 1 Şubat 1339 (1923) tarih ve 2234 sayılı kararı ile Ankara’ya gelerek Şer’iye Vekâleti’ne bağlı Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti Başkanlığı görevinde bulunmuştur. Bk. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları 1920-1928 (30.18.1.1), 6.48.15. Ertesi yıl tekrar ülkesine dönerek, vefat ettiği 1929 yılına kadar Mısır’daki eğitim sisteminin düzenlenmesi çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Eğitim, siyaset ve din konularında eserleri bulunan Abdülaziz Çaviş’in eserlerinin neredeyse tamamı Cumhuriyet öncesi ve sonrasında Türkiye’de yayımlanmıştır. Bunlar arasında en önemlilerinden olan ve Mehmet Akif (Ersoy) tarafından *Anglikan Kâlisinesine Cevap* adıyla tercüme edilen eseri, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından birçok kez basılmıştır. Bk. Muhammed Eroğlu, “Abdülaziz Çaviş”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, s. 187-188. Esrar-ı Kur’an adlı eseri ile çeşitli dini konularda yazdığı makaleler ise Mehmet Akif ve H. Mehmet Şevket tarafından çevrilererek Sebülürreşad’ın çeşitli sayılarında yayımlanmıştır. Tespit ettiğimiz belgeden, Bk. BOA. İrade Dâhiliye (İ.DH.), 190/15, anlaşıldığı üzere Abdülaziz Çaviş, 1913 yılında Medine’de kurulan Medrese-i Külliye’nin müdürlüğü görevine atanmıştır.

³⁸ BOA. İ. DH., 190/15.

Raporda, Medine'deki idadi ve iptidai derecesindeki resmî eğitim kurumlarında toplam 728 talebenin olduğu; ancak ne Medine'de ne de civar şehirlerde yatılı veya gündüzlü yeterli sayıda mektep bulunmaması nedeniyle, hem ileri gelen hem de fakir-fukara çocuklarının eğitim imkânından yeterince yararlanamadığı belirtilmektedir. Bu durum, İslam dünyasının her tarafından hac için gelen insanlar üzerinde iyi tesir bırakmamakta, Osmanlı Devleti'ne olan sevgi ve bağlılıklarını olumsuz yönde etkilemektedir. Raporda, belirtilen olumsuzlukların giderilmesine katkıda bulunmak ve yeni açılan Medrese-i Külliye'ye başlangıç olmak üzere 500 talebenin kaydının yapılarak önümüzdeki yıl iptidai ve idadi kısımlarının faaliyete geçmesinin planlandığı, bunun için de ertesi yılın bütçesinin 10.000 liraya yükseltilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Dâhiliye Nezareti, Maarif Nezareti'ne konuyu iletmış, tespit edilen miktarın ilave edilmesi gerektiği; ancak bütçede bu miktarın bulunmadığını belirtmiştir. Dâhiliye Nezareti, 9 Kânunuevvel 1329 (22 Aralık 1913) tarihinde Medine'ye gönderdiği cevapta ise paranın kaynağı hususunda, kurumun nizamnamesinin 14. Maddesine atıfta bulunarak, söz konusu miktarın Evkaf hazinesinden karşılanması gerektiğini belirtmektedir³⁹.

Belgeden anlaşıldığı üzere Medrese-i Külliye adı ile açılan bu kurumda – nizamnamesinin 3. maddesinde de belirtildiği üzere - ilk, orta ve yüksek dereceleri kapsar nitelikte bir öğretimin yapılmasının planlandığı; ancak yüksek seviyedeki öğretime hemen başlanamayacağı, şimdilik iptidai (ilk) ve idadi (orta) kısımlarının açılmasının öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Nizamnamesinde medresenin amacı, İslam'ın hakikatlerini yayma konusunda yeterliliğe sahip kimseler yetiştirmek olarak belirtilmekle birlikte, yukarıda sözünü ettiğimiz raporda da vurgulandığı üzere, bu amaçla birlikte, bölge halkının eğitim imkânlarından istifadesinin sağlanması yanı sıra, hac amacıyla farklı ülkelerden gelen müslümanlar üzerinde, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi ihmal etmeyerek, imarına çalıştığı fikrinin güçlendirilmesinin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden, kurumun açılmasında, bu bölgelerde, daha sonraki dönemde cereyan eden ve siyasî bölünme ile neticelenen olumsuzlukların engellenmesi amacının da önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır⁴⁰.

³⁹ Nizamnamenin 14. maddesinde, “Medrese-i Külliye'nin vâridatı Evkaf Hazinesinden ve rilecek senevi bir milyon kuruş ile hibe ve vasiyet ve hedâyâ ve teberruattan ibarettir” hükmü bulunmaktadır

⁴⁰ Buna rağmen, yapıların kimi çevreleri memnun etmediği görülmektedir. El-Lâ Merkeziye adlı Arap bölücü örgütünün kurucusu Abdülğani el-Arîsî, Araplara hitaben kaleme aldığı bir yazısında Medine'deki bu kurumun, Osmanlı'nın yalan vaadlerinden birisi olduğunu iddia etmektedir: “*Medine-i Münevvere'de bir darülfünun kurmuşlar ve orada felsefe ve tabiiyat gibi bütün yüksek bilimleri öğretmek suretiyle el-Cezire'nin aymaz olan Araplarını aldatarak zayıflattırmaları konusunda besledikleri maksatları örtüyorlar.*”

Raporun yazılmasından birkaç gün sonra, ertesi yıl faaliyete geçmesi planlanan Külliye-i İslamiye'nin inşaatına başlanmıştır. Medine dışında Bâb-ı Şâmî tarafında, Davut Paşa'nın vakıf bahçesinde inşasına karar verilen binanın temel atma (vaz'-ı esas) töreni, Padişah'ı temsilen Abdülaziz Çaviş'in de katılımı ile 3 Aralık 1913 tarihinde yapılmıştır⁴¹. Külliye-i İslamiye'nin öğretime başladığına dair açık bir bilgiye ulaşmamız mümkün olamamıştır; ancak ertesi yıl Dâhiliye Nezareti'nden Aydın Vilayetine yazılan yazıda, Saidiye Vapuru ile İzmir'e gelecek Abdülaziz Çaviş ve ailesinin, kendilerini alıp İstanbul'a götürmek üzere gönderilecek bir kişinin gelişine kadar, istirahatlarının temin edilmesi istenmektedir⁴². Abdülaziz Çaviş'in ailesi birlikte İstanbul'a dönmemesinin, başka bir görevlendirmeden mi yoksa kurumun faaliyete geçmesinin mümkün olamamasından mı kaynaklandığı hakkında bilgi elde edemedik; ancak öyle görünüyor ki atılan adımın devamı gelmemiş, akim kalmıştır.

Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi'nin Kurulması

Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi'nin açılışı hakkında bilgi vermeden önce, Külliye'nin faaliyet gösterdiği bina hakkında kısa da olsa bilgi vermek yararlı olacaktır; çünkü binanın, üzerinde durulmaya değer ilgi çekici bir tarihî geçmişi bulunmaktadır⁴³.

Külliyenin kurulduğu, Salahiye Medresesi olarak bilinen bina, bir Bizans bazilikasının yerine Haçlılar tarafından inşa edilen kilisenin, Kudüs'ün 1187 yılında Selahaddin Eyyubi tarafından fethinden sonra cami ve medreseye çevrilen

Ve en namlı münafıklardan Abdülaziz Çaviş, Sekip Arslan ve Abdülkadir Mazelî aracılığı ile kendilerini kutsatıyorlar, Arap büyüklüğü arasında bölünmelerin olmasına yardım [ediyor]ve hilelerini İslam ülkelerinde yayınlıyacak öğrenciler yetiştiriyorlar. Ey halis Araplar unutmayınız ki, Arap müslümanlarının Rum, Bulgar ve sair Hristiyanlardan daha çok devlete zararlı olduklarını el-Alemü'l-Mısriyye Gazetesi'nde yazmış olan Çaviş bu darülfünunun başkanıdır. Bu okul, kalırsa, Dıvar Mescidi gibi Arapların din ve tür ilişkilerini [etnik ilişkilerini] bozacaktır. Yeter ki, okulun adı birinci gününden aldatmak amacıyla kurulduğunu gösteriyor. Çünkü darülfünunlar ilköğretim ve orta öğretimin [tahsil-i iptidai ve idadi] gelişmiş bulunduğu kentlerde olur. Bu yüksek bilim ve fenni öğretecek öğretmenler nerede? Çaviş Efendi bu mektebe Dürzî Mir Şekib'den başka kimse bulabildi mi? Arapça kitaplar nerede? Ona yeteneği olanlar neredeler?". Bk. Arap İhtilali ve Şam Mahkemesi, Âliye Savaş Mahkemesi Notları, çev: Cahit Kayra, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 137.

⁴¹ BOA. Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS.), 5/24; "Dârü'l-Fünûn-ı İslamiye", *Sebilürreşad*, s. 247-248.

⁴² BOA. DH. KMS., 28/1.

⁴³ Medrese ve cami hakkında müstakil çalışma yapılabilir. Nitekim Kudüs'te, Osmanlı idaresinden daha önce kurulmuş başka medreseler hakkında çalışma için, bkz. Guy Burak, "Dynasty, Law, and The Imperial Provincial Madrasa: The Case of Al-Madrasa Al-Uthmaniya in Ottoman Jerusalem", *International Journal of Middle East Studies*, 45(2013), s. 111-125.

yapıdır⁴⁴. Hadis âlimi İbnü's-Salâh bu medresede tedris görevinde bulunmuştur⁴⁵. Söz konusu cami ve medresenin Osmanlı döneminde XIX. asrın ortalarına kadar mevcut konumunu muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. 1821 ve 1824 yıllarındaki depremlerde ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1831-1839 yılları arasındaki isyanı sırasında işgal edilen şehirde kışla inşaatı için bazı duvarlarının yıkılması ile hasar gören cami ve medrese, şehrin tekrar geri alınmasından sonra tekrar onarılmıştır⁴⁶. 1856 yılındaki Kırım Harbinden sonra Babıâli'nin Fransızlara Kudüs'te bir kilise inşa etmeleri izni vermesi üzerine Fransızlar, boş bir yer olarak bildirdikleri Selahaddin Camii'nin bulunduğu arsayı talep ettiler. Kudüs Mutasarrıfı Kamil Paşa'nın, üzerinde cami ve medrese olarak kullanılan yapının bulunduğu bu mekânın, eski bir kiliseye ait olduğu bilgisini vermesi üzerine Babıâli tarafından bina Fransızlara devredilmiş⁴⁷, kilise ve müstemilatının tekrar tamir ve inşası için istenen izin verilmiştir. Böylece Selahaddin Eyyubi tarafından camiye çevrilen bina tekrar kiliseye çevrilmiş, medresenin yerine de bir okul açılmıştır⁴⁸. Yapılan uygulamaya itiraz için Kudüs'ün ileri gelenleri tarafından kaleme alınan mektuplarda belirtildiğine göre, cami ve medrese o yıllarda (1857) harap olmakla birlikte ayakta olup, vakfiyesi ve mütevellisi bulunmaktadır. Mektuplarda, caminin daha önce kilise olmasının, böyle bir uygulama

⁴⁴ Karen Armstrong, *Jerusalem One City Three Faiths*, Alfred A. Knopf, New York 1996, s. 286, 296-297; Elinor A. Moore, *The Ancient Churches of Old Jerusalem*, Rue Bliss, Beirut 1961, s. 49; http://en.wikipedia.org/wiki/Saint_Anne's_Church,_Jerusalem (19 Mayıs 2015'te girildi).

⁴⁵ Mehmet Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh ve Eseri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2007), s. 56.

⁴⁶ Erdem Demirkol, *II. Abdülhamit Döneminde Kudüs'te Kilise İmar ve İnşa Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007), s. 73-74.

⁴⁷ Armstrong, *Jerusalem One City Three Faiths*, s. 356; Moore, *The Ancient Churches of Old Jerusalem*, s. 111. Bir Amerikalı o yıllarda Kudüs'e yaptığı seyahatte bu kiliseden bahsederken; cami ya da başka bir yapı olduğundan söz etmemektedir. Bu bilgi o tarihlerde binanın harap ve kullanılmaz olduğu fikrini güçlendirmektedir. Bk. Jona. M. Wainwright, *The Pathways And Abiding Places of Our Lord*, D. Appleton&Company, New York 1850, s. 131.

⁴⁸ Hz. Meryem'in doğduğu mekân olarak kabul edilen bu yerde Kudüs'ün Selahaddin Eyyubi tarafından fethi sırasında Azize Meryem ya da Saint Anna adı ile bir kilise bulunmaktadır. Fransızların bu mekâna kilise yapılması hususundaki taleplerinin incelenmesi ile ilgili olarak tespit ettiğimiz belgelerde, söz konusu binanın cami olarak değil medrese olarak kullanıldığı, şimdilerde ise medresenin de harap ve kullanılmaz durumda olduğu, bu nedenle talebe olumlu karşılık verilebileceği belirtilmektedir. Bk. BOA. İ. HR., 128-6466; BOA. İ. HR., 332-21368. II. Abdülhamit dönemine ait Maarif Salnamelerinde Kudüs'teki yabancı mektepler arasında Saint Anna adlı bir mektep görülmektedir. İlkokul seviyesinde 115 talebesi olan bu mektebin 1298 (1882-83) yılında kurulduğu ve 1309 (1893-94) yılında da ruhsat aldığı belirtilmektedir. Bk. *Salname-i Maarif-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317h.*, Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye 1317, s. 1479. Aynı bilgi 1319 ve 1321 tarihli salnamelerde de tekrarlanmaktadır.

için gerekçe olamayacağı; zira İstanbul'da da benzer birçok caminin bulunduğu belirtilmektedir⁴⁹. Aradan yaklaşık yarım asırlık bir süre geçtikten sonra I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında Kudüs'te bulunan Cemal Paşa, okul olarak kullanılan kısmı Fransızlardan alarak⁵⁰, Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi'ne dönüştürmüştü; ancak kilise faaliyetini sürdürmüştü⁵¹.

Selahaddin Eyyûbi Külliye-i İslamiyesi, yukarıda bilgi verdiğimiz tarihi binada, Mevlit Kandili olan 28 Ocak 1915 (12 Rebiülevvel 1333) Perşembe günü Kudüs'te törenle açılmıştır⁵². Nitekim Şeyhulislam ve Evkaf Nazırı Efendi'nin 5 Kanunusani 1330 (18 Ocak 1915) tarihli yazısında, daha önce Selahaddin Eyyubi tarafından medrese olarak ittihaz olunan; ancak daha sonra Fransız misyonerlerinin eline geçen bu müessesenin Cemal Paşa'nın isteği ile Medrese-i Külliye-i İslamiye olarak düzenlenmesine karar verildiği ifade edilmektedir⁵³. Açılan kuruma özel bir önem verildiği, devrin ileri gelen simalarından Enver Paşa'nın ve Şehzade Osman Fuad Efendi'nin Kudüs'e geldiklerinde burayı da ziyaret etmelerinden anlaşılmaktadır. Ortadoğu seyahatine çıkan ve 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916) Cumartesi günü Kudüs'e gelen Enver Paşa, Cemal Paşa ile

⁴⁹ Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, haz. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 9-15.

⁵⁰ Kudüs'teki bu tür faaliyetler için izin verilmesinin ya da iptal edilmesinin siyasi mülhazalara bağlı kaldığı görülmektedir. Nitekim 1914 yılında Fransızlara daha önce verilen izin kısmen iptal edilirken, aynı yıl Selahaddin Eyyubi vakfına ait başka bir arsa, Kudüs İncil Cemiyeti adındaki Alman misyoner kurumuna bina yapılmak üzere tahsis edilmiştir. Bk. BOA. MV., 234/141.

⁵¹ Arif Paşa, *Tarihü'l-Kudüs*, Kahire 1994, s. 244. Osmanlı dönemi Kudüs'ündeki Hıristiyan yapıları ile ilgili tespit edebildiğimiz çalışmalarda ne kilise ne de medrese olarak bu yapıdan hiç bahsedilmemesi oldukça ilginçtir. Bk. Oded Peri, "Christianity Under Islam in Jerusalem The Question of The Holy Sites in Early Ottoman Times", *Ottoman Empire and Its Heritage, Politics, Society and Economy*, XXIII, ed.:Suraiya Faroqhi, Halil İnalçık, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001. Mazza, bu konu ayırdığı kitabında ve makalesinde 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra kapitülasyonları ilga ederek okul, hastane ve manastır gibi kurumları müsadere altına aldığından bahsetmekte; ancak bu kuruma temas etmemektedir. Bk. Roberto Mazza, *Jerusalem: From the Ottomans to the British*, London and New York 2009; Roberto Mazza, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle Eastern Studies*, XLV/2 (2009), s. 207-227.

⁵² Strohmeier, *Al-Külliya As-Salahiya In Jerusalem Arabismus*, s. 5-6.

⁵³ BOA. DH. ŞFR., 49/66 ve 49/65. Kerim Balcı tarafından hazırlanan *Fotoğraflarla Osmanlı Döneminde Kudüs*, IRCICA İstanbul 2009 adlı çalışmada, daha önce Selahaddin Eyyubi Medresesi olan ve günümüzde Azize Anne Kilisesi olarak varlığını sürdüren yapının, külliyenin açıldığı yıllara ait eski fotoğrafları (14 ve 85 numaralar) yer almaktadır. Bk. Ek 2 ve 3. Buradaki binanın sağlam ve kullanılır vaziyette olduğu görülmektedir. Yukarıda, Selahaddin Eyyubi cami ve medresesinin 1821 ve 1824 yıllarındaki depremlerle harap olduğu, yerinin Fransızlara verilerek kiliseye döndürülmesine izin verildiğinden söz etmiştik. Bu belge ve fotoğraflar göstermektedir ki Fransızlara verilen yere yapılan bina 1915 yılında tekrar geri alınarak söz konusu müessese açılmıştır.

birlikte Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi'nde kendisi için yapılan törene katılmıştır:

“Külliye’ye vardıklarında onları müdür, hocalar ve talebeler karşıladı. Protokol merasimi başladığında bir öğrenci Kur’an ayetlerinden tilavetle, bir muallim de Arapça bir konuşma yaptı. Bazı öğrenciler de askeri spor gösterileri sergileyip, onlardan birisi Türkçe bir kaside okuyup nutkunu yine fasih bir Türkçe konuşma ile bitirdi”⁵⁴.

Maarif Nezareti’nden 4. Ordu Komutanlığına yazılan 6 Nisan 1915 tarihli yazıda, Beyrut İdadisinde görevli bir muallimin Selahaddin Eyyûbî Külliyesi muallimliğine tayin edildiği bilgisi verilmektedir.⁵⁵ Yine külliye için hazırlanan talimatnamede öğretimin Eylül ayında başlayacağı belirtilmektedir. Her iki bilgiden, 1915 yılı başında açılan Külliye’nin aynı yılın Eylül ayında öğretime başladığı, bu esnada Talimatnamenin hazırlanması yanında öğretim kadrosunun da tamamlandığını ileri sürmek mümkündür. Öğretim kadrosunun daha sonra yapılan atamalarla zenginleştirildiği, üstün gayretleriyle Külliye’nin birçok yabancı mektep arasında seçkin bir yer kazanmasındaki katkılarından dolayı Tarih, İktisat, Tefsir, Hadis, Ulum-ı Riyaziye, İngilizce, Urduca ve Beden Eğitimi muallimlerine nişan verilerek ödüllendirildiği belirtilen 12 Haziran 1917 tarihli belgeden anlaşılmaktadır.⁵⁶

Kurumun idare ve eğitim çalışmalarının düzenlenmesi amacıyla daha sonra bir talimatname hazırlanmıştır.⁵⁷ Talimatnamenin ilk maddesinde, Külliye’nin Selahaddin Eyyûbî tarafından aynı şehirde kurulan eğitim kurumunu ihya etmek üzere, Meşihat ve Evkaf Nezareti’ne bağlı olarak, İslam dinine ve ilimlerine hizmet edebilecek, insanlara dini öğretebilecek uzmanlar yetiştirmek amacıyla kurulan din, hukuk, fen ilimleri ve çeşitli dillerin öğretimine yer verilen bir kurum olduğu belirtilmektedir.

⁵⁴ Kürt Muhammed Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, çev. Derya Aydın/Ahmet Şenel/Sibel Ilgın, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 173. Ziyaret sırasında çekilen fotoğraf için, bk. Ek 4. Ayrıca Şehzade Osman Fuad Efendi’nin ziyareti sırasındaki fotoğraf için, bk. Ek 5. Batılı bir görevlinin günlüğünde de ziyareten bahsedilir; ancak külliye ziyareti konusu yer almaz. Bk., Conde de Ballobar, *Jerusalem In World War I*, ed. Eduardo M. Moreno/Roberto Mazza, I.B. Tauris, New York 2011.

⁵⁵ BOA. DH. ŞFR., 52/155.

⁵⁶ BOA. DUİT., 61/41. Belgede, nişan verilen Terbiye-i Bedeniye mualliminin Goldschmidt isimli bir Alman olduğu belirtilmektedir.

⁵⁷ *Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi Talimatnamesi*, Fransisken Matbaası, Kudüs 1331r./1333h.) Külliye, Ocak 1915 tarihinde açıldığına göre Talimatname, açılıştan en azından 2 ay sonra hazırlanmış olmalıdır. Hicri ve Rumi olarak verilen basım yılına bakıldığında Talimatnamenin en erken 1915 yılının Mart veya Nisan aylarında basılmış olması gerekir. Zira Talimatnamenin basıldığı 1331 Rumi yılı Mart 1915 tarihinde başlamaktadır.

Talimatnamede belirtilmesi söz konusu olamayacağı üzere, Külliye'nin Arap Osmanlı tebaasının sempatisini kazanmak ve Ezher Medresesinin Arapçılık fikrini destekleyen etkisini engellemek amacı olduğunu ileri sürmek mümkündür⁵⁸. Kurumun açılmasında bu bölgedeki Batılı eğitim kurumlarına devam eden talebelerin, kendi kültürlerinden uzaklaşmaya başladıkları endişesi ile Kudüs'te müslümanlara ait eğitim ve hayır kurumlarının perişan hallerinin giderilmesi konusundaki taleplerinin de katkısı olmalıdır⁵⁹. Külliye'nin kurulmasında talimatnamesinde sözü edilen amaçlarla birlikte, hem Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki konumu ve saygınlığını artıran, hem de Arap tebaanın beklentilerine hitabederek ayrılık fikirlerinin gelişmesinin önlenmesi fikrinin de belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Külliye'de öğretimin Arapça olarak yapılması, devletin resmî dilinin Türkçe olması ile çelişki oluşturmamaktadır. Çünkü Arapça, yukarıdaki belgede de “*Arabî lisanı lisan-ı dînî olmasına binaen bilimum ahâli-i İslam için lüzum-ı tahsili derkâr bulunduğundan mekâtib ve medâriste teshîl-i talim ve tedrisi ...*” sözleri ile açıkça ifade edildiği üzere *din dili*, hatta geleneksel olarak bütün İslam dünyasında ortak *ilim dili* olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla dînî tedrisat yapan medreselerde; hatta bunun da ötesinde dinin çeşitli alanları ile kültüre tesiri kapsamında okullarda/mekteplerde de öğretimine yer verilmektedir.

Külliyenin ilk idarecisi geçici olarak tayin edilen, daha önce bahsi geçen Medine'deki Medrese-i Külliye'nin de müdürlüğünü yapan Şeyh Abdülaziz Çavuştir⁶⁰. Asıl görevlendirme, açılıştan yaklaşık iki ay sonra, Şubat 1915 tarihinde Cemil Bey'in atanması ile yapılmıştır. Şeyhulislam imzasıyla Maarif Nezareti'nden 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen 15 Şubat 1330 (28 Şubat 1915) tarihli yazıda şu ifadeler yer almaktadır:

“Selahaddin Eyyubi Medrese-i Külliyesinin idaresi de uhdesine mevdu' olmak üzere Kudüs Şerif Evkaf Müdüriyeti'ne Suriye Evkaf Müdürü olup Mekteb-i Hukuk'tan mezun bulunan ve umûr-ı talimiyede hizmeti ve mektep idaresinde tecrübesi olan Cemil Bey tayin edilmiş ve serian Kudüs'e azîmeti tebliğ olunmuştur”.

Yazının devamında medresenin programı hakkında gerekli incelemelerin

⁵⁸ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964, s. 80'.

⁵⁹ II. Abdülhamit döneminde 1904 yılında Dâniş Bey'in, 1911 yılında ise Nablus Mutasarrıfı Süleyman Fethi Bey'in rapor ve talepleri için, bk. Balcı, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerif'te Yapılan İslahat Çalışmaları (1896-1905)”, s. 51, 56-58.

⁶⁰ Strohmeier, *Al-Kulliya As-Salahiya In Jerusalem Arabismus*, s. 1, 5-6.

yapıldığı, uygulanması konusunda Müessesât-ı İlmiye Müdürü ve Ders Vekili Muavini Nail Reşit Bey'in de gönderileceği belirtilmektedir⁶¹.

Yapılan tayinden kısa bir süre sonra vazgeçilerek söz konusu göreve, Cemal Paşa'nın şiddetle karşı çıkmasına rağmen, Şeyh Abdülaziz Çaviş tekrar atanmıştır⁶². Cemal Paşa, Dâhiliye Vekili Talat Paşa'ya hitaben gönderdiği telgrafta, bu zatın görev yaptığı kısa süre içerisinde medresenin idaresinde beklenen başarıyı gösteremediğini belirtmektedir⁶³. Cemal Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen atanmanın gerçekleştiği, herhangi bir olumsuzluğa meydan vermemek üzere Şeyhulislam ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi tarafından Cemal Paşa'nın dikkati çekilmiştir⁶⁴.

Bu bilgilerden medresenin Meşihat'a bağlı olarak 1915 yılı Ocak ayı başında açıldığı, idarecilik görevine ilk olarak Abdülaziz Çaviş'in, ardından yaklaşık 1.5 ay sonra 28 Şubat 1915 tarihinde Cemil Bey'in, bundan da yaklaşık 1 ay sonra tekrar Abdülaziz Çaviş'in atandığı anlaşılmaktadır.

1917 yılına ait bir kayıta, Kudüs Evkaf ve Medrese-i Külliye Müdürü Cemil Bey'e 25 Rebiülâhir 1335/5 Şubat 1332 (18 Şubat 1917) tarihinde, 3. rütbeden

⁶¹ BOA. DH. ŞFR., 50/130.

⁶² Cemal Paşa, Abdülaziz Çaviş'in atandığı haberini almasından bir gün önce 26 Mart 1331 (8 Nisan 1915) tarihinde Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta şu ikazı yapmaktadır: “Şeyh Abdülaziz Çaviş’in Kudüs Salahiye Külliyesi Müdüriyetine iadesi keyfiyetinden sarfınazar müşarünileyhin katiyen idare edemeyeceğini benim için bir hayisiet ve şeref meselesi teşkil eder. Kendisinin buraya katiyen gönderilmemesini, müdürü'l-esbakan ibkasına Şeyhulislam Efendi Hazretlerinin iknasını suret-i mahsusa istihdam ederim”. BOA. DH. ŞFR., 467/44.

⁶³ BOA. DH. ŞFR., 467/46. Şifreli olarak çekilen telgrafın tamamına bakıldığında, Cemal Paşa'nın Abdülaziz Çaviş'in atanmasına şiddetle karşı çıktığı, konuyu 4. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazır sıfatıyla görev yaptığı Suriye ve Filistin bölgesindeki itibarının korunması ile ilişkilendirdiği görülmektedir: “Bu sabah kalkar kalkmaz elim tutuşturulan telgraf kafamı alt-üst etti. Abdülaziz Çaviş işinin böyle müşkil bir şekil alacağını hiç aklama getirmezdim. Emin olunuz ki Talatçıım bu adam Külliye Medresesini katiyen ifâ edemez. Birbuçuk ay içerisinde o güzelim mektebi öyle müzebzeb pis bir hale koymuş idi ki hudâ âlim dolaşırken her adımda Abdülaziz Çaviş'e bir sopa atmak arzusunu hissediyordum. Şimdi ayıbından başka İstanbul'a gidergitmez kendisini asaleten bil-istiklal müdür ettireceğine ve ol zaman hiç kimsenin Külliye unsuruna müdahalesine meydan veremeyeceğine dair benim şahsî iman..... ötekine berikine hizmetleri bulunmasın da buna ilave ettirseniz bunun gibi birinin sizin delaletinizle buraya iadesi demek benim hayisiet-i nüfuzumun Abdülaziz Çaviş'e karşı kamilen ihlali demek değildir de nedir? Ben bunun çare-i hallini Abdülaziz Çaviş'e “Cemal Paşa seni istiyor mu? Sen onun arzusu hilafına Külliye'de bazı işler yapmışsın. Tatilini emrettiği halde tatil etmemişsin. Onun için seni tekrar müdüriyetine avdetini katiyen istemiyor. Şimdi biz de işi senin ihtiyarına bırakıyoruz. Cemal Paşa'nın sana bütün güvenmesi hatta bize dahi darlmasını istemez işek resmen istifa edersin” tarzında işin hakikatini söylemekte ve Abdülaziz Çaviş ile benim aramda bir..... koymakta buluyorum.....lakın bu mesele emin olunuz ki tasavvur edebildiğinizden pek çok mühimdir. Siz müşkil mevkidesiniz; fakat Abdülaziz Çaviş'e karşı eğer Çaviş avdet ederse ben müşkil mevkide kalırım. Suriye, Filistin efkâr-ı umumiyesine karşı bu iki vaziyetin takdîr-i ehemmiyetini size terk eylerim”.

⁶⁴ 7 Mayıs 1331 (20 Mayıs 1915) tarihinde gönderilen yazıda şu ifadelere yer verilmektedir: “Müccerred himemat-ı Celileleriyle vücut bulan külliye hakkındaki mütalâat-ı âsyaneleri esasen müsib olup ancak müdürün iğramı (borç ödetilmesi) minasip değildir. Sebebini bilahare arz ederim ve bu hususta dahi irşâdât-ı fehîmanelerine tevfiik hareket eylerim efendim”. BOA. DH. ŞFR., 53/72.

Osmanî nişanı verildiği belirtilmektedir⁶⁵. 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından Dâhiliye Vekâleti'ne yazılan 7 Temmuz 1333 (1917) tarihli yazıda ise Salahiye Külliyesi ve Evkaf Müdürü Cemil Bey'in Kudüs Mutasarrıflığına vekâleti istenmektedir⁶⁶. Yine 12 Haziran 1917 tarihli belgede Külliye'de görevli bazı muallimlere taltif amacıyla nişan verildiği, 25 Ağustos 1333 (1917) tarihli diğer bir belgede ise Medrese-i Külliye talebelerine seyahat varakası verileceği belirtilmektedir⁶⁷. Bütün bu bilgilerden, kurumun idareciliğinden daha sonraki dönemde Abdülaziz Çavuş'un ayrıldığı, medresenin de Kudüs'ün işgal edildiği 9 Aralık 1917 tarihine kadar açık kaldığı ve Cemil Bey tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır. 1917 yılında Kudüs'ün düşmesinden sonra İngilizler binayı tekrar dini nitelikli okul ve müze olarak düzenlemişlerdir⁶⁸.

I. Dünya Harbinde 4. Kolordu Kumandanlığı yanında Lübnan ve Filistin de dâhil Suriye Genel Valisi olan Cemal Paşa, hatıralarında bu kurumdan övgüyle söz eder : “*Bilhassa Kudüs'te pek geniş bir programa göre açılan Selahaddin Eyyûbî Medrese-i Külliyesi İslam âlemi için faydalı semereler verecek ilmî müesseseler meyanında gösterilebilir*”⁶⁹.

Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi'nin Eğitim Faaliyetleri

Külliye'nin kuruluş amaç ve işleyiş esasları ile birlikte uygulanması tasarlanan program, 99 maddelik talimatnamede yer almaktadır⁷⁰. Buna göre Külliye'de Arapça olarak yapılacak öğretim, iptidai (ilköğretim) üzerine yedi yıllık orta (tâlî) ve 3 yıllık yüksek(âlî) dereceleri içeren toplam 10 yıllık süreyi kapsamaktadır.

Padişah tarafından (bâ-irade-i seniyye) atanacak bir müdür tarafından idare edilecek Külliye'nin merkezde bağlı olduğu makam Evkaf Nezareti ve Meşihat olacaktır. Müdür, Külliye'nin diğer idari görevlileri yanında müderrislerin tayini konusunda olduğu gibi eğitim-öğretimin sağlıklı biçimde devamından öncelikli olarak sorumludur(madde 7).Yatılı olan Külliye'de talebelere ait yatakhane ve yemekhanenin yanı sıra dershaneler ve kütüphane gibi mekânlar bulunmakta,

⁶⁵ Bu hususta Şeyhulislam ve Evkaf Nazırı Vekili Musa Kazım Efendi tarafından Sadaret'e yazılan yazı için, bkz. BOA. Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT), 62/51. Bu taltif Meşihat'ın yayın organı Ceride-i İlmiye'de de yayınlanmıştır. Bk. 3. Sene, Aded: 30, Rebiülâhir 1335 (Ocak-Şubat 1917), s. 863.

⁶⁶ BOA. DH. ŞFR., 553/63.

⁶⁷ BOA. DUİT, 61/41;BOA. MF. MKT., 1228/95.

⁶⁸ Arif Paşa, *Tarihü'l-Kudüs*, s. 244.

⁶⁹ Cemal Paşa, *Hatırat*, s. 335.

⁷⁰ Talimatnamenin son tarafındaki program, İlmiye Salnamesinde de bulunmaktadır. Bk. *İlmiye Salnamesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334, s. 669-672. Hazırlanan ders programı için. Bk. Ek 1.

ayrıca bir tabip ve imam da görev yapmaktadır. Talimatnamede, talebenin yemek ve giyimleri için tahsis edilen miktarlar belirlenmiştir(mad. 89-93).

Medreseye her yıl 10'u Kudüs Livasından, 50'si ise diğer vilayetlerden olmak üzere 60'ı Osmanlı tebaasından, kalan 40 talebe de müslümanların yaşadığı diğer bölge ve ülkelerden olmak üzere toplam 100 talebe kabul edilecektir(-mad 2). Talimatnamede, bu ülkeler ve alınacak talebe sayısı da ayrıntılı olarak verilmiştir:

“Aktâr-ı muhtelif-i İslamiyeden müretteb 40 talebenin 4'ü Mısır'dan, 2'si Sudan ve Habeş'ten, 2'si Trablusgarb ve Bingazi'den, birer adedi Tunus, Cezayir, Fas ve Cenûbî Afrika'dan, 3'ü Cava ve Filipinler'den, 3'ü Çin ve Kaşgar'dan, 5'si Hindistan'dan, 2'si Afganistan'dan, 1'i Belûcistan'dan, 2'si İran'dan, 6'sı Türkistan'dan (Buhara, Hîve, Taşkent, Semerkant ve havalisi), 6'sı Kafkasya ve Astrahan ve Kazan ve Kırım ve Polonya'dan alınacaktır”(mad. 35).

İptidaî mezunu olup kabul için başvuran talebelerden, K. Kerim, Malumat-ı Diniye, Arapça Kıraat, Tercüme ve Tekellüm, Hesap, Tarih, Coğrafya, Hüsn-i Hat derslerinden yapılacak sınavda başarılı olanlar kabul edilmektedir. Adayların başarılı kabul edilebilmesi için, söz konusu 7 dersin hiçbirisinden sıfır almamak şartıyla toplam 40 puan almaları, diğerlerinde yeterli başarıyı hâiz olduğu halde Arapça hususunda, dersleri takip için yeterli düzeyde olmaması durumunda ise bir yıl süreli ihtiyat (hazırlık) öğrenimi görmesi gerekmektedir(mad. 39).

Küllîye'ye Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye ve dengi medreseler yanında diğer eğitim kurumlarından gelecek talebeler uygun sınıflara kabul edilebilecektir. Bu kapsamda, idadi ve sultanilerden gelecek talebeler ile bu seviyede hususî eğitim almış olanlar girmek istedikleri sınıfa kadarki derslerden ve Arapçadan başarılı oldukları takdirde sonraki sınıflara devam edebilecektir (mad. 40-41).

Küllîye'nin öğretim programı ve yöntemlerinin geliştirilmesi, ders kitapları ve öğretim araçlarının belirlenmesi konularında gerekli düzenlemeler, müdürün başkanlığında ve görevli müderrislerin katılımı ile oluşan Meclis-i Müderrisîn tarafından yapılacaktır. Meclis, program düzenlenmesi konusunda 2/3, diğer konularda ise çoğunluk esasına göre karar alacaktır(mad. 26). II. Meşrutiyet yıllarında Darülfünûn'da yapılan düzenlemeler içerisinde her bir şube (fakülte) nin eğitim-öğretim faaliyetlerinin düzenlenmesi konusunda yetkili olmak üzere Meclis-i Müderrisîn, Meclis-i Muallimîn ya da Fakülte Meclisi adıyla bir kurul

oluşturulmuştur⁷¹. Aynı amaçla böyle bir kurula Hem Medine'deki Medrese-i Külliye hem de Kudüs'teki Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi içerisinde de yer verilmesi, her iki kurumdan beklenen eğitim seviyesi, kalitesi yanında verilen değeri göstermesi açısından önemlidir. Yine Külliye'nin, tıpkı Darülfünûn'un Maarif Nezareti'ne bağlı olması gibi, Evkaf Nezareti ile Meşihat gibi bugünkü anlamda bakanlık düzeyinde kurumlara bağlı olması yanında, üst yönetici olan müdürünün de padişah tarafından atanması⁷², kuruma verilen değer ve itibarı gösteren diğer hususlardır.

İdare konusunda dikkati çeken husus, II. Meşrutiyet döneminde ıslah edilen ve yeni kurulan birtakım medreselerin idaresinde görülen Evkaf Nezareti-Meşihat ikiliğinin bu kuruma da farklı biçimde yansımış olmasıdır. İstanbul'da kurulan farklı amaçlı medreseler söz konusu iki kurumdan birisine bağlı iken, Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi aynı anda hem Evkaf Nezareti hem de Meşihat'a bağlıdır. Böyle bir idare tarzının verimsizliği görülmüş olmalıdır ki, 1917 yılında bütün medreselerin idaresi Şubat 1917 tarihli kanun ile Meşihat'a bağlanmıştır⁷³. Her ne kadar Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi medrese ismini taşııyorsa da hem program yapısı ve kuruluş amacı hem de bağlı olduğu mercî açısından medrese olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle 1915 yılında hazırlanan talimatnamedeki idarî yapının, söz konusu kanun ile değiştiği ileri sürülebilir.

Külliye'deki eğitim, sadece programda yer alan derslerin tedrisinden ibaret görülmemiş, bunların yanında görevli müderrisler ya da diğer uzman kimselerin çeşitli konularda (ulûm ve funûn-ı şettâda) verecekleri konferansların talebeler tarafından izlenmesi de istenmiştir. Bunun dışında Osmanlı ülkesinde ya da diğer İslam dünyasında yaşayan tanınmış âlimlerin bir ay süreyle Mescid-i Aksâ'da ders vermelerine imkân sağlanacaktır. Yine bu çerçevede tatil zamanlarında öğretim elemanlarının nezaretinde talebelerin ilmî inceleme ve araştırma gezileri yapmaları sağlanacaktır (mad. 24-25). Derslerin teorik öğretimi yanında özellikle Ziraat, Coğrafya, Maâdin (Madenler) ve Tabakât (Jeoloji) gibi derslerde uygulamaya da yer verilecektir (mad. 27).

⁷¹ Ali İhsan Gencer/Ali Arslan, *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zâbitleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 14.

⁷² "Darülfünûn-ı Şahane Nizamnamesi", *Düstûr* VII, Birinci Tertip, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1941, 16 Rebiülahir 1318/30 Temmuz 1316 (12 Ağustos 1900), s. 659-664, mad. 5.

⁷³ Kanun'un ilk maddesinde şu hüküm yer almaktadır: "Memalik-i Osmaniye'de bulunan bilcümle Medâris-i İlmiye Makam-ı Meşihat'a merbuttur" "Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun", *Düstûr* IX, İkinci Tertip, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, 10 Cemaziyelâhîr 1335/2 Nisan 1333 (3 Nisan 1917), s. 1325-1330.

Küllîye’de eğitim-öğretim her yıl Eylülün 2. haftasından Mayısın 3. haftasına kadar yaklaşık 8 ay boyunca devam edecektir. Ara tatilinden söz edilmemektedir. Sonraki bir aylık sürede gerçekleştirilen genel imtihan (imtihan-ı umumî) sonundan itibaren tatil başlar. Öğleden önce üç, sonra ise iki saat olmak üzere her gün beş, perşembe günleri ise üç ders yapılacaktır. Perşembe öğleden sonraki zaman ise gezinti ve açık alanda ders yapılarak değerlendirilecektir. Kur’an-ı Kerim ve Beden Eğitimi derslerine ders zamanları dışında yer ayrılmıştır. Kur’an-ı Kerim, sabah ve yatsı namazlarından sonra Küllîye’nin imamı yahut özel bir muallim tarafından talebeye öğretilenektir. Aynı şekilde Beden Eğitimi de sabah ve akşam yarımşar saat olmak üzere günde iki defa yapılacaktır.

İmtihanlar sözlü olarak, Meşihat ve Evkaf Nezareti’nden gelecek heyetle birlikte Küllîye’deki müderrisler veya dışarıdan alanın uzmanı en az iki kişinin katılımı ile oluşturulacak komisyon huzurunda ve dileyenlerin de katılabileceği (alenî) ortamda yapılacaktır. 10’lu değerlendirme sisteminin kullanıldığı imtihanlarda, talebenin yıl içerisinde aldığı notlar da dikkate alınacaktır (mad. 49, 55). Küllîye’nin yüksek kısmından mezun olabilmek için, üç yıllık sürede alınan notların ortalamasının yediden aşağı olmaması gerekmektedir (mad. 57).

Küllîye’de öğretim dili Arapça olmakla beraber Tarih-i Osmanî (Osmanlı Tarihi), Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Hukuk-ı Düvel (Devletler Hukuku) ve Tarih-i Siyasî (Siyasî Tarih) gibi bazı dersler Türk ve ecnebî lisanları ile okutulabilecektir (mad. 28). Orta kısma ait programda ayrıca Türkçe derslerine ayrılan süre ile Arapça derslerine ayrılan sürenin birbirine neredeyse eşit olduğu görülmektedir. Küllîye’deki öğretim dilinin Arapça olmasının nedeninin bir yönüyle bulunduğu mahallin dili olmasından, bununla birlikte Arapçanın bütün müslümanlar için ortak bir iletişim vasıtası olarak görülmesinden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Türkçeye ayrılan yer, bu kurumdan mezun olan talebenin - şayet bilmiyor olarak gelmiş ise de - Türkçeyi öğrenmesine yeterli olabilecek genişliktedir. Bu durum, Osmanlı tebaası talebelerin resmî lisanlarını, diğerlerinin de Türkçeyi öğrenmelerine imkân sunmaktadır.

Medresenin programında Almanca, İngilizce, Fransızca, Rusçadan oluşan Batı dillerinin (elsine-i garbiye) yanı sıra Doğu dillerinden (elsine-i şarkıye) Farsça, Urduca ve Tatarca’ya da yer verilmesi dikkati çekmektedir. Ancak bu derslerin öğrenimi zorunlu olmayıp, talebenin seçimine bırakılmıştır.

Küllîye için hazırlanan programda yer verilen öğretim alanları, gerektiğinde alt alanlara ayrılarak; ancak kendi içerisindeki bütünlük halinde belirlenmiş,

gerektiği hallerde öğretim alanına ayrılan süre değiştirilmemek kaydıyla, alt alanlara ayrılan sürelerin değiştirilmesinde müderrise yetki verilmiştir (mad. 29). Mesela İlm-i Fıkıh ve Usul-i Fıkıh alanı sekiz alt öğretim alanına ya da derse ayrılmış ve hepsi için 40 saatlik bir süre belirlenmiştir. Müderris gerek gördüğü durumda, toplam süreyi değiştirmemek üzere, bu derslere ayrılan süreleri değiştirebilecek, mesela Muamelat dersine ayrılan on saatli süreyi azaltıp, Ukûbât dersine ayrılan süreye ekleyebilecektir. Programın, pedagojik gerekçeye bağlı olarak esnetilebilmesi, müderrise öğretimi planlamada yetki ve dolayısıyla sorumluluk vermesi, dikkat çekici ve yerinde bir uygulama olarak görünmektedir.

Küllîye'de uygulanmak için hazırlanan öğretim programında yer verilen dersler ile bunlara ayrılan süreler, orta ve yüksek dereceler için farklılıklar taşımaktadır. Buna göre orta kısmı oluşturan ilk yedi yıl içerisinde Türkçe, Arapça, Tarih, Coğrafya, Matematik, Fen Bilgisi ve Resim gibi genel kültür derslerine ağırlık verilmele birlikte Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam gibi meslek derslerine de yer verilmiştir. Genel kültür dersleri olarak bahsettiğimiz ilk grup derslere orta kısımda ayrılan toplam süre 119 saat iken, meslek derslerine ayrılan süre sadece 42 saat olarak tespit edilmektedir. Yedi yıllık orta kısım için belirlenen toplam zorunlu⁷⁴ ders süresinin 168 saat olarak belirlendiğine bakıldığında bu sürenin %75'inin genel kültür, %25'inin ise meslek derslerine ayrıldığı görülmektedir. Bu kısımda İlm-i Terbiye (Eğitim), İlm-i İçtima (Sosyoloji) ve İlm-i Ruh (Psikoloji) derslerine yer verilmektedir.

Yüksek kısımda ise program yapısının orta öğretimin aksine önemli ölçüde Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf, Tarih-i Edyân (Dinler Tarihi) gibi mesleki alanla ilgili derslerden oluştuğu (53 saat), bunların dışında kısmen Felsefe (8 saat), önemli sayılabilecek oranda da Hukuk derslerine (22 saat) yer verildiği görülmektedir. Üç yıllık yüksek kısım için belirlenen toplam ders süresinin 83 saat olarak belirlendiği göz önüne alındığında sürenin %64'ünün meslek, %26'sının Hukuk ve % 10'unun Felsefe derslerine ayrıldığı görülmektedir. Yer verilen Hukuk dersleri arasında Mecelle, Ahkâm-ı Evkaf, Sakk-ı Şer'i ve Adli⁷⁵ gibi İslam Hukuku ile yakından ilgili derslerin olduğunu ve Hukuk konusunda bu ağırlığın

⁷⁴ Programda Doğu ve Batı dilleri ile beraber her sınıf için 28 saatlik ders süresi belirlenmiş; ancak dil derslerinin zorunlu olmadığı da belirtilmiştir. Bu nedenle biz derslerin oranını verirken sadece zorunlu derslere ayrılan süreyi esas aldık.

⁷⁵ *Sak*, kadı tarafından tanzim edilen ilam ve hüccetlerin yazılışı hakkında kullanılan bir tabirdir. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 96. Bu ders, günümüzdeki ifadesi ile mahkeme kararlarının hukuki usullere uygun olarak yazılışının öğretiminin amaçlamaktadır.

verilmesinin nedeninin, buradan mezun olanların aynı zamanda şer'î mahkemelerde kadı ve nâib olarak görev yapmalarından kaynaklandığını belirtmeliyiz.

Program yapısının 1914 sonrasında başlatılan medreselerin ıslahı çalışmaları sırasında Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi için hazırlanan programlarla yaklaşık ortak özellikler taşıdığını söylemek mümkündür. Orta kısımda genel kültür, yüksek kısımda alan öğretiminin ağırlık verilmesi, Matematik, Fen, Sosyal alanlarla ilgili yeni derslerin eklenerek yeni mekteplerle paralellik göstermeleri gibi. Bununla birlikte farklı olarak Selahaddin Eyyubî Külliyesi'nde orta kısımda Kur'an-ı Kerim derslerine program haricinde yer verilmesi, yabancı dil derslerinin zorunlu olmaması, yüksek kısım programında Türk ve Arap Edebiyatı derslerine yer verilmemesi gibi uygulamalar da bulunmaktadır⁷⁶. Söz konusu bu farklılıkların normal kabul edilmesi gerekir; zira farklı nedenlere bağlı olarak açıklaması yapılabilir. Ancak programın, talimatnamenin baş tarafında sözü edilen niteliklere ulaşma konusunda yeterli olacağı ileri sürülebilir.

Sonuç

Osmanlı hâkimiyeti altında Arap nüfusun yoğun olarak yaşadığı Ortadoğu arazisi yanında Hicaz bölgesinin eğitim altyapısının geliştirilmesine II. Abdülhamit yıllarından itibaren başlanmış ve daha sonraki dönemde de devam edilmiştir. Bu çalışmalarda, eğitimin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasının sağlayacağı genel yararların temin edilmesinin yanında bölgenin öne çıkan etnik ve kültürel hassasiyetlerinin istismar edilmesinin önlenmesi de amaçlanmıştır. Bu nedenle buradaki eğitim faaliyetleri incelenirken bölgenin dini ve etnik yapısı ile siyasi olayların birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bölgede gerçekleştirilen eğitim alanındaki çalışmaların temel amaçları halka eğitim imkânlarının ulaştırılması yanında hem devlete bağlılıklarının teminini hem de Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki itibarlı mevkiinin korunmasına katkıda bulunması olmuştur. Ayrıca, misyonerlik faaliyetleri yanı sıra ayrılıkçı fikirleri besleyen Batılıların açtıkları okulların etkisini bertaraf etme amacı da önemli bir yer tutmuştur.

Bölgedeki eğitim çalışmalarının niteliği ve yeterliliği hakkında değerlendirme yapılırken Devletin mevcut imkânları, şartları ve diğer bölgelerin sahip olduğu eğitim altyapısı göz önünde tutulmalıdır.

Medine'de açılmasına girişilen Medrese-i Külliye projesinin başarısı hakkında açık bir bilgi yok ise de mevcut bilgiler beklenen hedefe ulaşamadığını

⁷⁶ Krş. Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 107-133.

göstermektedir. Kudüs'te daha sonra başlatılan diğer projenin, elde edilen tecrübe sonucunda ilkinden daha kapsamlı ve planlı olduğu görülmektedir.

Selahaddin Eyyubî tarafından yaptırılmış olan medresenin yerine aynı adla tekrar, ama bu defa yeni bir program ve yapı ile kurulan Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi, Külliye'nin işleyiş esaslarının belirlendiği talimatnamesinde de açıkça belirtildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin son döneminde din eğitimcisi yetiştirmek amacıyla açılan bir kurumdur. Bu amaca paralel olarak, bütün İslam âleminin değer verdiği Kudüs gibi bir merkezde, sadece Osmanlı tebaasından değil, müslümanların yaşadığı dünyadaki her bölgeden öğrencilerin kabul edileceği böyle bir Külliye'nin açılmasının, Osmanlı Devleti'ne hem İslam dünyasında hem de diğer uluslararası arenada getireceği saygınlığın da hedeflendiği rahatlıkla ileri sürülebilir. Bunun dışında, dini niteliği ve hedefleri olan, yeni açılan ve model olarak görülen mekteplerin sahip olduğu imkânların sağlandığı, programı eskisinden farklı ve beklentilere uygun bir anlayışla düzenlenen böyle bir kuruma halkın itibar göstererek rağbet edeceği beklentisinin de göz ardı edildiği düşüncesinde değiliz. Nihayet, merkezden uzak bir bölgede böyle bir kurumun açılmasının önemli amaçlarından birisi de Devletin vatandaşına eğitim imkânı sunarak, onun yabancı ve azınlık mekteplerine ilgi ve ihtiyaç duymamasını sağlamak olmuştur.

Bu kurumların gerek açılmasına neden olan gerekçe ve beklentiler gerekse kuruluş ve işleyiş esaslarının kaliteli bir eğitimi öngörmesi ayrıca; hazırlanan program ve öğretim dili olarak Arapça'ya yer verilmiş olması, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı yıllarında bu bölgedeki politikaları hakkında ileri sürülen bazı açıklamaların gerçeği ne kadar yansıttığının ciddi biçimde gözden geçirilmesini gerektirecek öneme sahiptir.

Külliyenin, aynı dönemde İstanbul merkezli olarak başlatılan Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesinin kurulması ile devam eden medrese ıslah çalışmalarının, Arap nüfusun yoğun ve dîni açıdan önemi olan bir merkez olan Kudüs'teki devamı olarak görmek gerekir. Külliye'deki yapı, işleyiş esasları ve programın Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi için hazırlanan modelin söz konusu bölgenin ihtiyaçlarına uyarlanmış edilmiş hali olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Bu çalışmaların diğer bir ayağı da Medine'de yine aynı dönemde kurulan Medrese-i Külliye adlı kurumdur. Bu kurumlar ıslah edilmiş medreseler olarak dini ilimleri içermeleri yanında modern program ve yapıları itibarıyla hem nitelikli din eğitimcisi yetiştirebilme kabiliyeti olan hem de genel eğitim veren kurumlar olarak düzenlenmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde, medreselerin kuruluş ve idaresinden sorumlu Meşihat Makamı ve Evkaf Nezareti'nin din görevlisi yetiştirme amacına yönelik kurumları tesis ederken, ülkenin merkezden uzakta kalan yerlerine eğitim imkânının ulaştırılmasına katkıda bulunmanın yanında, ülke bütünlüğünün korunmasına bu yolla katkıda bulunmayı hedefledikleri görülmektedir. Medine'de açılan Medrese-i Külliye ile Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi bunun örnekleri olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin son birkaç asır boyunca bilim, ekonomi, siyaset ve askerlik alanındaki gelişmelere yeterince ayak uyduramayarak giderek gücünü kaybetmiş olmasının yanında, savaş ortamının getirdiği güçlükler ve devlet adamlarının hatalarının da eklenmesi mevcut sonucu doğurmuştur.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),

Bakanlar Kurulu Kararları 1920-1928 (30.18.1.1), 6.48.15.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS.), 5/24; 28/1.

Dâhiliye Nezareti Muhâberât-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.), 69-2/1.

Dâhiliye Vekâleti Şifre Kalemî (DH. ŞFR.), 49/65; 49/66; 50/130; 52/155; 53/72; 59/194; 70/23; 467/44; 467/46; 553/63.

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT), 61/41; 62/51.

İrade Dâhiliye (İ.DH.), 190/15.

İrade Hariciye (İ.HR.), 128/6466; 332/21368.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 164/1331Ca-14.

Maarif Vekâleti Mektûbî Kalemî (MF. MKT.), 294/44; 301/45; 1152/12; 1156/20; 1202/10; 1228/95; 1231/57.

Meclis-i Vükelâ (MV), 231/75; 234/141.

Yıldız Sadâret Resmî Mârûzât (Y.A. RES.), 22/45.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2003.

- Akarlı, Engin D., “Abdulhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation*, ed. David Kushner, Yad İzhak Ben-Zvi, E.J. Brill, Jerusalem-Leiden 1986.
- Akşın, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Alan, Gülbadi, *Amerikan Board’ın Merzifon’daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK Basımevi, Ankara 2008.
- Arap İhtilali ve Şam Mahkemesi, Âliye Savaş Mahkemesi Notları*, çev: Cahit Kayra, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.
- Arif Paşa, *Tarihü'l-Kudüs*, Kahire 1994.
- Armstrong, Karen, *Jerusalem One City Three Faiths*, Alfred A. Knopf, New York 1996.
- Balcı, Kerim, *Fotoğraflarla Osmanlı Döneminde Kudüs*, IRCICA İstanbul 2009.
- Balcı, Ramazan, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerif’te Yapılan İslahat Çalışmaları (1896-1905)”, *History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, (2011), ss. 35-64.
- Balobar, Conde de, *Jerusalem in World War I*, ed. Eduardo M. Moreno/Roberto Mazza, I.B.Tauris, New York 2011.
- Bostancı, Işık, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, (doktora tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).
- Burak, Guy , “Dynasty, Law, and The Imperial Provincial Madrasa: The Case of Al-Madrasa Al-Uthmaniya in Ottoman Jerusalem”, *International Journal of Middle East Studies*, 45(2013), ss. 111–125.
- Cemal Paşa, *Hatrat*, haz: M. Martı, Arma Yayınları, İstanbul 1996.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, haz. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Çelebi, İlyas, “Hüseyin el-Cisr”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, ss. 537-540.
- “Darülfünûn-ı İslamiye”, *Sebülürreşad*, Aded: 276, 26 Muharrem 1332 (25 Aralık 1913), ss. 247-248
- “Darülfünûn-ı Şahane Nizamnamesi”, *Düstûr VII*, Birinci Tertip, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1941), 16 Rebiülahir 1318/30 Temmuz 1316 (12 Ağustos 1900), ss. 659-664.
- Demirkol, Erdem, *II. Abdülhamit Döneminde Kudüs’te KİLİSE İmar ve İnşa Faaliyetleri*, (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007).

- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.
- Ergün, Mustafa, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXX/1-2, (1982), ss. 58-89.
- , *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- Eroğlu, Muhammed, "Abdülaziz Çaviş", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, I, ss. 187-188.
- Gencer, Ali İhsan/Arslan, Ali, *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004.
- http://en.wikipedia.org/wiki/St_Anne's_Church,_Jerusalem (19 Ekim 2015'te girildi).
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- İlmiye Salnamesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.
- Jacobson, Abigail, "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem During World War I Through The Eyes of a Local Muslim", *International Journal of Middle East Studies*,40(2008), ss. 69-88.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi V*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Karpat, Kemal H., *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Kılınçkaya, M. Derviş, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004.
- Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Kireççi, Akif, *Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul 1991.
- Kürt Muhammed Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, çev. Derya Aydın/Ahmet Şenel/Sibel Ilgın, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007.

- Mazza, Roberto, "Churches at War: The Impact of the First World War on the Christian Institutions of Jerusalem, 1914-20", *Middle Eastern Studies*, XLV/2 (2009), ss. 207-227.
- , *Jerusalem: From the Ottomans to the British*, I.B.Tauris Publishers, London and New York 2009.
- "Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun", *Düstûr* IX, İkinci Tertip, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, 10 Cemaziyelâhîr 1335/2 Nisan 1333 (3 Nisan 1917), ss. 1325-1330.
- "Medine'deki Dârü'l-Ulûm Hakkında Nizamname", *Düstûr* V, İkinci Tertip, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1332, 12 Cemaziyelevvel 1331/6 Nisan 1329 (19 Nisan 1913), ss. 319-322.
- Moore, Elinor A., *The Ancient Churches of Old Jerusalem*, Rue Bliss, Beirut 1961.
- Mutlu, Şamil, "II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", *TTK Belgeler*, XVII/21, (1997), ss. 127-227.
- , *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005.
- Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı V*, haz. Tefik Güran, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1997.
- Özşenel, Mehmet, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu's-Salâh ve Eseri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (2007), ss. 55-68.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Peri, Oded, "Christianity Under Islam in Jerusalem The Question of The Holy Sites in Early Ottoman Times", *Ottoman Empire and Its Heritage, Politics, Society and Economy*, XXIII, ed.: Suraiya Faroqhi, Halil İnalcık, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001.
- Richter, Julius, *A History of Protestant Missions in The Near East*, New York 1910.
- Salname-i Maarif-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1317h.*, Matbaa-i Amire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye 1317.
- Salname-i Maarif-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Sene 1321h.*, Asır Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye 1321.
- Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi Talimatnamesi*, Fransisken Matbaası, Kudüs 1331r./1333h.).
- Shorrock, William I., "The Origin of The French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914", *International Journal of Middle East Studies*, I/2 (1970), ss. 133-153.

- Somel, Selçuk Akşın, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Spagnolo, John P., "The Definition of a Style of Imperialism: The Internal Politics of the French Educational Investment in Ottoman Beirut", *French Historical Studies*, VIII/4 (1974), ss. 563-584.
- Strohmeier, Martin, *Al-Kulliya As-Salahiya In Jerusalem Arabismus, Osmanismus und Panislamismus im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart 1991.
- Şişman, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- Taş, Kenan Ziya, "Kudüs'te Bir Osmanlı Okulu, Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi", *XVI. Türk Tarih Kongresi: 20-24 Eylül 2010 Kongreye Sunulan Bildiriler*, III (2015), ss. 117-132.
- , "Ortadoğu'da Bir Osmanlı Projesi: Kudüs Selahaddin Eyyubî Külliye-i İslamiyesi", *Yedikta*, 41, (2012), ss. 23-29.
- , *Osmanlı'nın Son Cihan Projesi Kudüs Selahaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyesi*, Post Yayınları, İstanbul 2016.
- Umar, Ömer Osman, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964.
- Jona. M. Wainwright, *The Pathways And Abiding Places of Our Lord*, D. Appleton&Company, New York 1850.
- Wiegand, Theodor, *Suriye, Filistin ve Batı Arabistan Eski Eserleri (Alte Denkmaler Aus Syrien Palastina Und Westarabien)*. Haz. Nevzat Artuç, Anı Yayıncılık, Ankara 2012.
- Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, Caravan Books, New York 1973.
- Zengin, Zeki Salih, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", *Bellekten*, LXXI/261, (2007), ss. 613-652.
- , *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.

Derslerin Haftalık Toplam Süresi	Dersler 1		Sınıflar									
			2	3	4	5	6	7	8	9	10	
4	İlm-i İktisat ve Mâli	İktisat	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
		Maliye	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
27	Lisan-ı Arabî	Sarf ve Nahiv-Lügat ve Kıraat	4	4	-	-	-	-	-	-	-	-
		Sarf ve Nahiv-Kıraat ve İnşad	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
		Sarf ve Nahiv	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
		Belagat ve İnşad	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-
		Belagat	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
		Edebiyat	-	-	-	-	-	2	3	-	-	-
		Mantuk	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
17	Lisan-ı Türkî	Sarf-Nahiv ve Kıraat	4	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Sarf-Nahiv-Kıraat ve İnşad	-	4	-	-	-	-	-	-	-	
		Kıraat-İnşad ve Kitabet	-	-	3	-	-	-	-	-	-	
		Kitabet	-	-	-	2	-	-	-	-	-	
		Edebiyat	-	-	-	-	2	2	-	-	-	
21	Tarih	Siyer-i Nebi	2	2	-	-	-	-	-	-	-	
		Umumi	2	2	2	-	-	-	-	-	-	
		İslam ve Arap Tarihi	-	-	-	2	1	-	-	-	-	
		Türk ve Osmanlı Tarihi	-	-	-	-	2	1	-	-	-	
		Asr-ı Hâzır Tarih-i Siyasisi	-	-	-	-	-	-	2	-	-	
		Tarih-i Edyân (Edyân-ı Salîfe)	-	-	-	-	-	-	-	1	-	
		Tarih-i Edyân (Edyân-ı Semâviye)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		Tarih-i Edyân (Din-i İslam)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
9	Coğrafya ve Felekiyat	Umumi Coğrafya	2	2	-	-	-	-	-	-	-	
		İslam ve Osmanlı Coğrafyası	-	-	3	-	-	-	-	-	-	
		Felekiyât	-	-	-	-	-	2	-	-	-	
22	Ulûm-ı Riyaziye	Amelî Hesap	4	3	-	-	-	-	-	-	-	
		Hendese	-	1	2	1	-	-	-	-	-	
		Cebir	-	-	2	2	-	-	-	-	-	
		Uşûl-i Defteri	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
		Nazarî Hesap	-	-	-	-	2	-	-	-	-	
		Müsellesât	-	-	-	-	2	-	-	-	-	
		Mihanik	-	-	-	-	-	2	-	-	-	

Zeki Salih Zengin

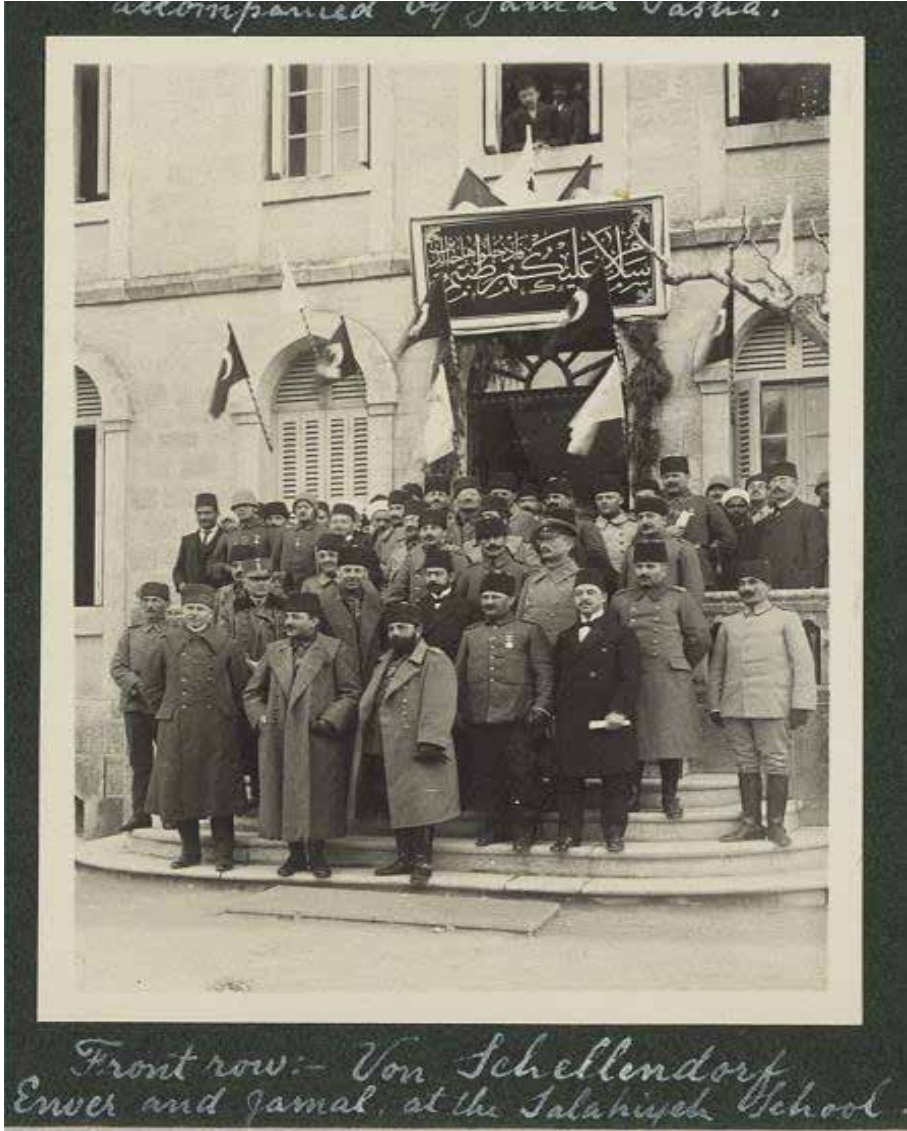
EK-2: Kudüs

EK-3: Kudüs

EK-4: Enver PaŖa'nın 1916 Yılında Kudüs'ü Ziyareti Sırasında Cemal PaŖa ile Birlikte Selahaddin Eyyubi Külliyesi Önünde Çekilen FotoĐrafi

Kaynak: (Front row: Von Schellendorf, Enver and Jamal [Cemal], at the Salahiyeh School [Jerusalem], 1916. LC-DIG-ppmsca-13709-00072 (digital file from original on page 19, no.71) <http://lcweb2.loc.gov/phpdata/pageturner.php?agg=ppmsca&item=13709&type=contact>.

Žeki Salih Žengin

Ek 5: Őezzade Osman Fuad Efendi'nin Selahaddin Eyyubi KŐlliye-i İslamiyesi Önünde Cemal Paşa İle Birlikte Çekilen FotoĐrafi

Kaynak: (Prince Osman Fuad and Jamal [Cemal] at the Salahiyyeh School [Jerusalem], 1917.

LC-DIG-ppmsca-13709-00196 (digital file from original on page 55, no.195).

<http://lcweb2.loc.gov/phpdata/pageturner.php?agg=ppmsca&item=13709&type=contact>.